

**SEÇİLMİŞ ÜLKELERDEN TÜRKİYE'YE
TURİZM TALEBİ:
PANEL VERİ YAKLAŞIMI**

ORÇUN AYDIN

Danışman: Doç. Dr. Murat KARAGÖZ

İnönü Üniversitesi SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim
Yönetmeliği'nin Ekonometri ANABİLİM DALI İçin Öngördüğü YÜKSEK LİSANS
TEZİ

Olarak Hazırlanmıştır.

(Malatya, 2007)

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitümüz yüksek lisans öğrencisi Orçun AYDIN tarafından Doç. Dr. Murat KARAGÖZ danışmanlığında hazırlanan “**Seçilmiş Ülkelerden Türkiye'ye Turizm Talebi: Panel Veri Yaklaşımı**” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından Ekonometri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Doç. Dr. Mehmet BALCILAR .....

Üye Doç. Dr. Murat KARAGÖZ .....

Üye Yrd. Doç. Dr. Arif KUBAT .....

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

...../...../200....

Prof Dr. S. Kemal KARTAL
Enstitü Müdürü

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “SEÇİLMİŞ ÜLKELERDEN TÜRKİYE’YE TURİZM TALEBİ: PANEL VERİ YAKLAŞIMI” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden olduğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Orçun AYDIN

Önsöz

Turizm faaliyetleri ticari hayata önemli etkileri olması nedeni ile ülkeler için her zaman ilgi odağı olmuştur. Bu ilginin yararlı sonuçlar doğuracak çalışmalara ilham kaynağı olabilmesi için turizm konusunda düzenli ve ayrıntılı bilgi derlenmesinin gereği her geçen gün daha fazla hissedilmektedir. Üstelik bu alanda yapılmış çalışmaların da ihtiyaçlar doğrultusunda planlamalara yol gösterecek bir çerçevede oluşturulması gerekmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu Uzman Yardımcısı olarak göreve başladığım günden beri bu konudaki eksikliği daha da fazla hissetmekteyim.

Bu çalışma ile iki amaç gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Söz konusu amaçlardan birincisi turizm alanında eksikliği duyulan çalışmalar kümesine bir katkıda bulunmaktır. Çalışmanın kaynağı olan ikinci amaç ise bu alandaki klasik çalışma yöntemlerine bir alternatif yöntem kullanmaktır. Diğer pek çok konudaki çalışmalar gibi turizme odaklanan çalışmalarda da yatay kesit verileri ile yaklaşım ve zaman serileri ile yaklaşım çok tekrarlanan iki analiz yöntemidir. Bu çalışma ile sözü edilen iki yönteme göre üstün yönleri tanıtılan panel veriler kullanılarak turizm olgusunun Türkiye için gerçekleşen talep bazında açıklanması amaçlanmıştır.

Bu araştırma boyunca beni en iyi şekilde yönlendiren, elindeki tüm kaynaklarla bana yardımcı olan, yoğun zamanları da dahil olmak üzere sorularıma cevap üreten Ekonometri Bölüm Başkanımız ve tez danışmanım Sayın Doç. Dr. Murat KARAGÖZ'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışmam boyunca benden desteğini esirgemeyen ve her zaman yanımda olan eşim Yasemin AYDIN'a, çalışmamı tamamlamam için gerekli motivasyonu kazanmama ve korumama yardımcı olan anneme ve babama Türkiye İstatistik Kurumu mesai arkadaşlarıma Uludağ Üniversitesi'nden Selim TÜZÜNTÜRK'e ve bana bu süreçte destek olan tüm arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Turizm sektörü ve panel veri alanlarında çalışacak diğer araştırmacılara yararlı olması dileğiyle...

**SEÇİLMİŞ ÜLKELERDEN TÜRKİYE'YE TURİZM TALEBİ:
PANEL VERİ YAKLAŞIMI**

**ÖZET
VE ANAHTAR SÖZCÜKLER**

Turizm gelirleri Türkiye ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada söz konusu gelirlerin artırılabilmesi için planlamalara ışık tutabilecek ve yatırımları yönlendirebilecek bir talep modellemesi yapılmaya çalışılmıştır. Bu çalışma ile turizm talebini üzerinde etkili olduğu düşünülen değişkenler ele alınmıştır. Bu amaçla yabancı ülkelerden Türkiye'ye yönelen turizm talebi üzerinde etkili olan ilgili ülkelerin kişi başı milli gelirleri ve ilgili ülkelerde yapılan tanıtımlar incelenmeye çalışılmıştır. Söz konusu tanıtım verilerini bulmak mümkün olmadığı için bu veriyi simgeleyebilecek alternatif yollar modele dahil edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada Türkiye'ye yönelen turizm talebinin büyük bir kısmını açıklayan ve Türkiye turizmi üzerine en etkili olan ilk yirmi ülke ele alınmıştır. Çalışmada ayrıca son zamanlarda önemi artan panel veri analizi yaklaşımı mevcut yöntemlere bir alternatif olarak kullanılmıştır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Turizm Talebi, Panel Veri, Regresyon, Kovaryans Analizi

**TOURISM DEMAND FOR TURKEY FROM SELECTED COUNTRIES:
PANEL DATA APPROACH**

ABSTRACT AND KEY WORDS

Tourism have an important contribution on Turkey's incomes. In this paper there is an effort to achieve modeling the abovementioned demand which will advise on action plans and direct the investments about the subject for the aim of adding to tourism incomes. In this paper the variables, considered effective on tourism demand were taken up. Accordingly, it is tried to investigate for countries the gross domestic product for per capita as U.S. Dollars in current prices and advertisings in the relevant countries which was considered an important factor for tourism demand. It is tried to find alternative methods to represent the variables about advertising that is not able to be find. In this paper the first twenty countries which are the most effective and that explains the most part of tourism demand along the investigated period. In addition panel data regression analysis approach that has acquired popularity in last years, was applied in this paper.

KEY WORDS: Tourism Demand, Panel Data, Regression, Covariance Analysis.

**SEÇİLMİŞ ÜLKELERDEN TÜRKİYE'YE YÖNELEN TURİZM TALEBİNİN
MODELLENMESİ:
PANEL VERİ YAKLAŞIMI
ORÇUN AYDIN**

İÇİNDEKİLER

Onay Sayfası.....	ii
Onur Sözü.....	iii
Önsöz.....	iv
Özet ve Anahtar Sözcükler.....	v
İçindekiler.....	vi
Çizelgeler Dizelgesi.....	x
Çizimler Dizelgesi.....	x
Kısaltmalar Dizelgesi.....	xi

GİRİŞ.....	1

**BİRİNCİ BÖLÜM
TURİZME GENEL BAKIŞ**

1. TURİZM KAVRAMI, ÖNEMİ, TARİHSEL GELİŞİMİ VE TÜRKİYE	3
1.1 TURİZM KAVRAMI	3
1.2 TURİZMİN ÖNEMİ	4
1.3 TURİZMİN TARİHSEL GELİŞİMİ	6
1.4 TÜRKİYE'DE TURİZM	6

**İKİNCİ BÖLÜM
PANEL VERİLER VE PANEL VERİ REGRESYON ANALİZİ**

2.PANEL VERİLER VE MODELLEME YÖNTEMİ.....	9
2.1 GİRİŞ	9
2.2 PANEL VERİ	9
2.2.1 PANEL VERİNİN ÜSTÜN VE ZAYIF YÖNLERİ.....	10
2.2.1.1 PANEL VERİNİN ÜSTÜN YANLARI.....	11
2.2.1.2 PANEL VERİNİN ZAYIF YÖNLERİ.....	14

2.2.2 PANEL VERİLER İLE ÇALIŞRŞKEN DİKKAT EDİLMESİ GEREKLİ NOKTALAR	14
2.2.2.1 HETEROJENLİK YANLILIĞI	15
2.2.2.2 ÖRNEK SEÇİM YANLILIĞI	19
2.3 MODELLEME SÜRECİ.....	20
2.3.1 PANEL VERİ REGRESYON MODELLERİ	21
2.3.2 KOVARYANS ANALİZİ	22
2.3.2.1 KOVARYANS ANALİZİNE GENEL BAKIŞ	22
2.3.2.2 KOVARYANS ANALİZİ SÜRECİ.....	24
2.3.2.2.1 KOVARYANS ANALİZİNDE KARŞILAŞILAN SORUNLAR.....	24
2.3.2.2.2 YATAY KESİTLER BAZINDA KOVARYANS ANALİZİ.....	25
2.3.2.2.2.1 MODELLER VE KISITLAMALAR.....	25
2.3.2.2.2.2 MODELLERİN TAHMİNİ.....	26
2.3.2.2.2.3 BİRİM ETKİSİ KOVARYANS ANALİZİ.....	29
2.3.2.2.3 ZAMAN DÖNEMLERİ BAZINDA KOVARYANS ANALİZİ.....	32
2.3.2.2.3.1 MODELLER VE KISITLAMALAR.....	32
2.3.2.2.3.2 MODELLERİN TAHMİNİ.....	34
2.3.2.2.3.3 ZAMAN ETKİSİ KOVARYANS ANALİZİ.....	36
2.3.2.2.4 KOVARYANS ANALİZLERİNİN YORUMUNDA DİKKAT EDİLMESİ GEREKEN NOKTALAR.....	40
2.3.3 PANEL VERİ REGRESYON MODELLERİ	43
2.3.3.1 TEK YÖNLÜ MODELLER	43
2.3.3.1.1 GİRİŞ	43
2.3.3.1.2 SABİT ETKİLİ MODELLER.....	45
2.3.3.1.2.1 MODELİN TAHMİNİ	45
2.3.3.1.3 RASTGELE ETKİLİ MODELLER	53
2.3.3.1.3.1 MODELİN TAHMİNİ	53
2.3.3.2 İKİ YÖLÜ MODELLER	57
2.3.3.2.1 GİRİŞ	57
2.3.3.2.2 SABİT ETKİLİ MODELLER.....	58
2.3.3.2.2 RASTGELE ETKİLİ MODELLER	62
2.3.3.3 SABİT ETKİ Mİ RASTSAL ETKİ Mİ?	64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'YE YÖNELEN TURİZM TALEBİ

3. TÜRKİYE TURİZMİNİN PANEL VERİLER İLE İNCELENMESİ	67
3.1 ÇALIŞMANIN KONUSU VE AMACI	67
3.2 ÇALIŞMADA KULLANILAN VERİLER	68
3.3 ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ.....	69
3.4 TÜRKİYE'YE TURİZM TALEBİ.....	70
3.5 BULGULAR	71

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SONUÇ

4.SONUÇ	80
KAYNAKÇA	83
EKLER.....	86
EK 1: ANALİZ SONUÇ TABLOLARI	86
EK 2: VERİLER.....	96

ÇİZELGELER DİZELGESİ

Çizelge-1, Yatay kesit homojenliği için Kovaryans Analizi	41
Çizelge-2, Zaman periyotları homojenliği için Kovaryans Analizi	42
Çizelge-3. Model 1 tahmini için istatistikler.....	72
Çizelge-4. Model 2 tahmini için istatistikler.....	72
Çizelge-5. Model 3 tahmini için istatistikler.....	73
Çizelge-6. Model 4 tahmini için istatistikler.....	73
Çizelge-7. Model 5 tahmini için istatistikler.....	74
Çizelge-8. Model 6 tahmini için istatistikler.....	74
Çizelge-9. Model 7 tahmini için istatistikler.....	75
Çizelge-10. Yatay kesit Kovaryans Analizi	75
Çizelge-11. Zaman dönemleri Kovaryans Analizi.....	76
Çizelge-12. Model 8 tahmini için istatistikler.....	77
Çizelge-13. Model 8 için eğim ve ortak katsayıları tahminleri.....	78
Çizelge-14. Model 8 için Ülke katsayıları tahminleri.....	78
Çizelge-15. Model 9 için Ülke katsayıları tahminleri	79

ÇİZİMLER DİZELGESİ

Çizim-1. Toplam yıllık gelen turist sayıları.....	8
Çizim-2. Homojen eğim ve heterojen kesme durumuna ilk örnek.....	17
Çizim-3 Homojen eğim ve heterojen kesme durumuna ikinci örnek.....	17
Çizim-4. Homojen eğim ve heterojen kesme durumuna üçüncü örnek.....	17
Çizim-5. Eğim ve kesmelerin heterojen olmasına örnek (a).....	18
Çizim-6 Eğim ve kesmelerin heterojen olmasına örnek (b).....	18
Çizim-7. Örneklem seçim yanlılığına örnek.....	20

KISALTMALAR DİZELGESİ

ABD :A.B.D.

ALM :ALMANYA

AUS :AVUSTURYA

AZE :AZERBEYCAN

BEL :BELÇİKA

DEN :DANİMARKA

ENG :İNGİLTERE

FRA :FRANSA

BUL :BULGARİSTAN

GUR :GÜRCİSTAN

IRA :İRAN

ISR :İSRAİL

ISV :İSVEÇ

ITA :İTALYA

NED :HOLLANDA

ROM :ROMANYA

RUS :RUSYA

SRY :SURİYE

UKR :UKRAYNA

YUN :YUNANİSTAN

SEK : Standart En Küçük Kareler

OEK : Olağan En Küçük Kareler

GEK : Genelleştirilmiş En Küçük Kareler

TÜİK : Türkiye İstatistik Kurumu

IMF : International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)

GİRİŞ

Turizm günümüzde sosyal hayat üzerine olduğu kadar ülke ekonomileri için de önemli bir konumda bulunmaktadır. Yatırımları, planları gerçekleştirebilmek için gerekli kaynak arama faaliyetlerini yürütenler turizmin bir gelir kaynağı olarak öneminin bilincindedirler. Ülkeler için izlenen makro serilerde de turizmin etkisi özellikle mevsimsel temelde göz ardı edilemez boyutlardadır.

Özellikle gelişmekte olan ülkeler, yaşadıkları sıkıntılı dönemlerde, turizmin iyileştirici etkisini daha etkili bir biçimde gözlemlediklerinden turizmin bir kaynak olarak öneminin bilincindedirler. Bu nedenle güçlü yeraltı ve yer üstü kaynaklara sahip olan ülkeler de söz konusu olmak üzere, yeni yatırımların turizm sektörüne yönelmesi hiç de şaşırtıcı değildir.

Türkiye’de turizm konusunda veri toplam görev ve sorumluluğu sınır kapılarında, Emniyet Genel Müdürlüğü ve Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı koordinasyonunda gerçekleştirilmektedir. Ayrıca Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı tarafından 16/07/2007 tarihi itibari ile TÜİK Bölge Müdürlükleri’nin görüş ve önerisine sunulmuş taslak halinde “Hanehalkı Yurtiçi Turizm Araştırması” mevcuttur.

Bu çalışma ile yapılacak yatırımlar için planlama sürecinde yararlanılacak bir kaynak oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu konuda en etkili kaynağın talep modellemesi olması beklenir. Bu yüzden çalışmanın hedefi ülkeler bazında talebi modellemeye yarayacak simgesel bir veri olan milliyet bazında yıllık turist geliş sayılarıdır.

Literatürde bu tarz çalışmalar olmasına karşın bu çalışmalar genel olarak yatay kesit ve zaman serileri ile uygulanabilecek yöntemler üzerine odaklanmıştır. Bu çalışmada ise söz edilen yöntemlere göre daha etkin bir yöntem olan panel veriler üzerine kurulu panel veri regresyon analizi yöntemi ile çalışılmıştır. Bu sayede hem kantitatif hem de kalitatif etkilerin analizi yapılmaya çalışılmıştır. Turizm dinamiklerinin ülkeler ayrımında incelenmesi de bu sayede mümkün olmuştur.

Çalışmanın ilk bölümünde turizm üzerine genel bilgiler verilmektedir. Daha önce yapılmış çalışmalardan yararlanarak turizmin seyri ifade edilmiştir.

İkinci bölümde konuyu incelemek için kullanılacak yöntem tanıtılmıştır. Bu amaçla, veri türleri içerisinde panel verilerin yerinden bahsedilmiştir. İkinci bölümde, panel veriler ile çalışırken dikkat edilmesi gerekli noktalar ifade edilmiştir. İzleyen başlıklarda, modelleme süreci gerektiği kadar ayrıntıya girilerek açıklanmıştır.

Son bölümde ise 1996-2006 yılları arasında seçilmiş her bir ülkeden Türkiye'ye gelen yıllık turist sayıları, ilgili ülkelerin kişi başı milli gelirleri ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bölümde veriler için en uygun model araştırılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TURİZME GENEL BAKIŞ

1. TURİZM KAVRAMI, ÖNEMİ, TARİHSEL GELİŞİMİ VE TÜRKİYE

1.1 TURİZM KAVRAMI

Turizmin ekonomi açısından önemini incelemeden önce turizm sektörü aşağıda ele alınmaya çalışılmaktadır.

Bazı kaynaklar turizmi, kültür turizmi ve tatil turizmi olarak ikiye ayırmaktadır. Kültür turizmi, turizm sektörünün en önemli yapı taşlarından biridir. İnsanların tarihi değerlere karşı bilinçlenmeye başlaması, farklı kültürlere doğan ilgi vb. nedenler kültür turizminin doğmasına yol açmıştır. Tarihsel olaylar ve insanlar, miras çekicilikleri (müzeler, kaleler, tarihi kalıntılar ve kamu binaları, tarihi bahçeler, tarihi sit alanları), festival ve özel olaylar (folklor, sanatçılar, spor, özel ilgiler), endüstri ve ticaret (işyeri ziyaretleri, tarımsal çekicilikler, ünlü mağazalar, pazarlar, boş zaman alışverişleri, alışveriş merkezleri), inanç merkezleri (türbeler, kiliseler, katedraller), lisan (yerel lisanlar, bölgesel lisanlar, lisan okulları), mimari çeşitlilik, sanatsal faaliyetler (tiyatrolar, sanat galerileri), yerel el sanatları, sportif ve boş zaman faaliyetleri (katılımcılar, seyirciler, geleneksel oyunlar ve sporlar, sağlık merkezleri), özel ilgi seyahatleri, yerel yiyecek ve içecekler, temalı etkinlikler ve gezi programları, modern kültür (yerel filmler, yerel televizyonlar, temalı parklar) turizmi kültür turizmini kapsamında yer almaktadır (Kızılırmak ve Kurtuldu, 2005).

En az kültür turizmi kadar ekonomik paya sahip bir diğer turizm türü de tatil turizmidir. Özellikle yaz aylarında sahil bölgelerine olan talep artışı turizm sektörünü canlandırmaktadır.

Bazı kaynaklar ise turizm türlerini aşağıdaki gibi sınıflandırmışlardır. Buna göre turizm türleri: Sağlık ve termal turizmi, Kış turizmi, yayla turizmi, mağara

turizmi, av turizmi, kongre turizmi, Golf turizmi, gençlik turizmi, yat turizmi, botanik turizmi, ipek yolu, inanç turizmi, hava sporları, dağcılık, akarsu-rafting turizmi, su altı dalış, kuş gözlemciliğidir¹.

Turizm günümüzde, ülkelerin ekonomilerine sağladığı fayda bakımından incelenmektedir. Turizmin bir ülke ekonomisi içindeki payının ne derece önemli olduğu, turizm sektörünün ülke ekonomisinin gelir, istihdam, yatırım, ithalat, ihracat gibi temel göstergeleri üzerindeki olumlu ya da olumsuz etkilerinin ölçülmesiyle belirlenebilir (Ünlüöner ve Kılıçlar, 2004).

1.2 TURİZMİN ÖNEMİ

Turizm sektörü sosyal hayatı etkileyen birçok unsur ile birlikte ülkelerin gelirleri üzerinde önemli etkilere sahiptir. Pek çok makro seri üzerine mevsimsel etkileri hissedilir boyutlara çekmektedir. Globalleşme, serbest dolaşım hakları ve benzeri birçok neden de turizmi tetikleyen ve böylece bu sonuca etkisi olduğu düşünülebilecek önemli gelişmelerdir.

Turizmin bu kadar önemli bir olgu olması mikro ve makro anlamda karar vericileri bu alanlara yatırım yapmaya sevk etmektedir. Örneğin, Arap Körfezi'nde inşa edilen Dubai'nin Palmiye Adaları bu alandaki yatırımlara en güzel örneklerdir. Bu adalardan biri olan Palm Jumeirah'ın yapımına 2002 yılında başlanmış ve ancak 2006 yılında ev sahibi olmak isteyenlerin ilk taleplerini almaya başlamıştır. Çalışmaların ancak 2010 yılında tamamen bitmesi planlanmaktadır ("Dünyanın sekizinci harikası... Palmiye Adası Hazır...", 2006). Turizm alanında bu gibi devasa yatırımların arkası gelecektir.

Turizm sektörünün ekonomiye en önemli etkisi kuşkusuz istihdam, ödemeler dengesi ve bölgesel kalkındır. Turizmin o bölgedeki tarihi ve doğal güzelliklerin

---

¹ bkz. www.kultur.gov.tr

korunmasına katkıda bulunması yanında, istihdam yaratması açısından da son derece önemlidir. Ayrıca kırsal bir alanın turizme açılması o bölgenin gelişmesi açısından da büyük bir rol oynar. Turizmin ülke ekonomisine katkılarından dolayı, doğal ve tarihi zenginliklere sahip olan birçok gelişmekte olan ülke, pazar paylarını arttırabilmek için turizm ürün ve hizmetlerine önem vermeye başlamışlardır. Kongre turizmi, golf turizmi, spor turizmi, macera turizmi, kültür turizmi, eko turizmi, termal turizmi, gençlik turizmi gibi alternatif turizm faaliyetleriyle öne çıkan ülkeler, turizm sektöründeki pazar paylarını diğer ülkelere göre daha fazla arttırabilmektedirler. Günümüzde yaşam standartları, gelir ve sosyal hakların artması, insanların tatil amaçlı, deniz-kum turizminden ziyade daha kapsamlı turizm faaliyetleri beklentisi içinde olmalarına neden olmuştur. Bu talebi karşılamak ve pazar paylarını arttırmak isteyen ülkeler, sahip oldukları turizm kaynaklarına uygun alternatif turizm faaliyetleri geliştirmeli, gerekli altyapıyı hazırlamaları ve hizmet kalitesine önem vermelidirler (Öztürk ve Yazıcıoğlu, 2002).

Turizm sektöründe pazar payını arttırmak isteyen ülkelerin, alternatif turizm faaliyetlerini geliştirmelerinin yanı sıra, tanıtım yapma ve olumlu imaj yaratma faaliyetlerine de son derece önem vermeleri gerekmektedir. Fakat tanıtım yapan ülkeler, turist taleplerini göz önünde bulundurmalı ve tanıtım stratejilerini iyi belirlemelidirler. Turistlerin bir bölgeyi tercih etmelerindeki en önemli etkenlerden birinin o bölgenin tanıtımı olduğu unutulmamalıdır (Tunç, 2003).

Ayrıca, ekonomik kalkınma yönünden son derece önemli olan turizm sektörünün geliştirilebilmesi için arz kaynaklarının da doğru bir biçimde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bunun için de yerel kurum ve kuruluşların desteği alınmalıdır. Örneğin, geleneksel el sanatlarının yaygın olduğu bir bölgede, bu geleneğin devam edebilmesi için çeşitli kurslar verilmeli ve yeni sanatkârların yetişmesi teşvik edilmelidir (Ünlüönen ve Sevim, 2005).

1.3 TURİZMİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Turizmin başlangıcı ilk çağlara kadar dayanmaktadır. Öyle ki, insanlar, fetih, savaş, ticaret, göç ve merak gibi konulardan dolayı seyahat etmişlerdir. Turizm, bilinmeyene karşı duyulan öğrenme arzusu ile başlamıştır. On dokuzuncu yüzyılda Avrupalıların merak duygusunu uyandıran Antik Mısır, İtalya, Anadolu ve Yunanistan önce Aristokratların ve Burjuvaların daha sonra her kesimden insanın ilgi odağı olmuştur (Kızılırmak ve Kurtuldu, 2005).

Turizm, ikinci dünya savaşından sonra daha da yaygınlaşmaya başlamıştır. O dönemde Avrupa ülkelerinin birbirleri arasında gerçekleşen turizm faaliyetleri, Akdeniz ülkelerinin sahip olduğu doğal güzellikler ve kültürel zenginlikler, iklim vb nedenlerden dolayı bu bölgeye kaymıştır. 1970'li yıllarda jet uçaklarının icat edilmesiyle beraber, kıtalar arası turizm faaliyetleri başlamış ve günümüzde ülkelerin ekonomisine önemli katkılar sağlayan bir sektöre dönüşmüştür (Öztürk ve Yazıcıoğlu, 2002).

1.4 TÜRKİYE'DE TURİZM

Türkiye'nin içinde bulunduğu jeopolitik konum yıllardan beri batı ülkelerinin dikkatini çekmiş olup, zaman zaman yapılan kötü propagandalardan olumsuz yönde etkilenmiştir.

Buna rağmen ülkemiz sahip olduğu doğal, tarihi ve kültürel zenginliklerinden ötürü, turizm açısından cazip bir ülke haline gelmiştir.

Ülkemizde turistler tarafından en çok rağbet gören bölgeler; İstanbul, Antalya, Alanya, Bodrum, Çeşme, Marmaris vb.dir.

Ülkemize gelen turistlerle yapılan bir anket çalışmasına göre; turistlerin ülkemize gelmelerinin nedeni % 90,1 tatil, % 52,8 kültür, % 18,7 sportif faaliyet

amaçlı olarak ortaya çıkmıştır. Yine aynı çalışmada, turistlerin geliş kararlarını etkileyen en önemli faktörün, ucuz tatil olanağı olması gözlemlenmiştir (Tunç, 2003).

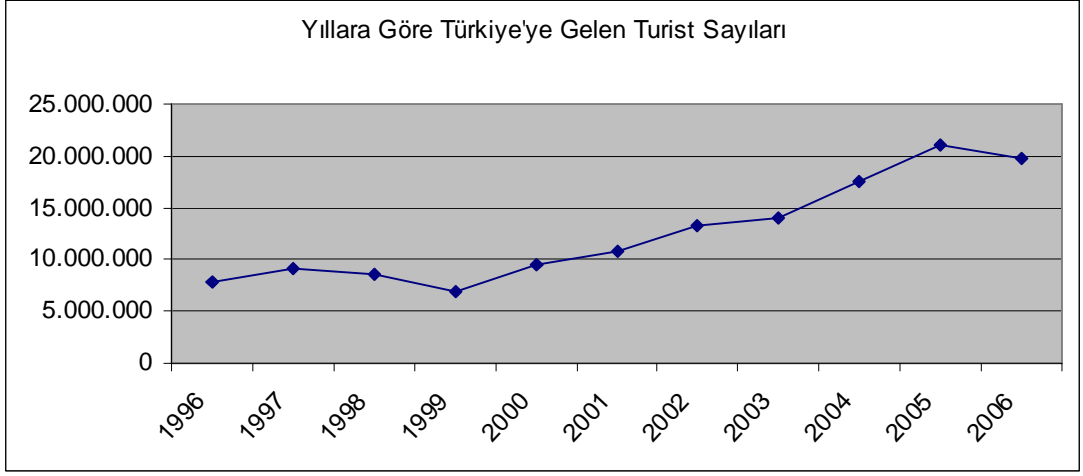
Türkiye’de turizm sektörü; turizm yatırımları, gelen yabancı sayıları ve birtakım özelliklere göre sınıflanması, yurtdışına giden vatandaş sayıları, turizm gelirleri ve ortalama yabancı başına harcama, turizm giderleri ve ortalama vatandaş başına harcama, turizm gelirlerinin GSMH içindeki payları, turizm gelir ve giderlerinin ithalat ve ihracat rakamlarıyla karşılaştırılması gibi konuların incelenmesi ile değerlendirilmeye çalışılmaktadır (Ünlüönen ve Kılıçlar, 2004).

Yukarıda öneminden kısaca bahsedilen turizm konusunda yapılacak araştırmalar için güvenilir kaynaklara ve verilere ihtiyaç vardır. Türkiye’ye gelen-giden yabancı ve vatandaşlarla ilgili veriler giriş-çıkış sınır kapılarında, milliyet ayrımında Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından elde edilmekte ve Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı² tarafından Aylık Haber Bültenleri olarak yayımlanmaktadır. Söz konusu veriler, üç ayrı çalışma ile derlenmektedir. Bunlar, Giriş Çıkış Yapan Ziyaretçi Sınır İstatistikleri, Çıkış Yapan Ziyaretçiler Anketi Çalışması ve Vatandaş Giriş Anketi Çalışması’dır. Bu çalışmalardan, Çıkış Yapan Ziyaretçiler Anketi Çalışması 2001 yılında ve Vatandaş Giriş Anketi Çalışması ise 2003 yılında yapılmaya başlanmıştır.

Türkiye, Cumhuriyet döneminden itibaren çeşitli değişimlerden geçerek, günümüzün turizm potansiyeline sahip ülkeleri arasında yer almıştır. Ülkemizin yıllara göre turizm hareketlerine baktığımızda 1984 yılından itibaren turizm faaliyetlerinde büyük bir artışın olduğu gözlenmektedir. Körfez Krizi, Global Kriz ve depremler gibi olumsuzlukların yaşandığı yıllarda turizm sektörü olumsuz etkilenmiş, o dönemde ülkemize gelen turist sayısında düşüş olmuştur.

---

² TURKSTAT

Çizim-1. Toplam yıllık gelen turist sayıları.

İKİNCİ BÖLÜM

PANEL VERİLER VE PANEL VERİ REGRESYON ANALİZİ

2.PANEL VERİLER VE MODELLEME YÖNTEMİ

2.1 GİRİŞ

Bu çalışmada, Türkiye'ye gelen turist sayısı, panel veriler ile analiz edilecek ve geçerli bir model ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu amaçla önce veri türleri içerisinde panel verinin yeri ve önemi aktarılmaya çalışılacaktır. İzleyen başlıklarda model kurmada önemli bir rolü olan Kovaryans Analizlerine değinilecek ve alternatif panel veri regresyon modelleri ile bu modellere ilişkin tahmin yöntemleri ifade edilecektir.

2.2 PANEL VERİ

Ekonometrik ya da istatistiksel analize konu olan olaylara ilişkin veriler, üç ayrı şekilde araştırmacıların karşısına çıkmaktadır. Bunlar; yatay kesit verileri, zaman serileri verileri ve bu ikisinin bir karması olan panel verileridir.

Panel veri³, belirli bir örneklem biriminin belirli bir zaman boyunca izlenmesidir (Hsiao, 2002, s.1). Bu sayede panel veriler, aynı örneklem birimine ilişkin çok sayıda değişik zamanlı gözlem elde etmeye yarar. Bu tanımda belirtilen belirli bir zaman kavramı, özellikle makro düzeyde veri toplama amacı taşıyan araştırmalarda sonsuz tutulmaya çalışılmaktadır.

Literatürde panel kelimesi ile, hem panel verinin hem de panel araştırmaların ifade edilmesi sıkıntılı bir durumdur. Ayrıca birleştirilmiş veri ile panel veri

---

³ Yabancı kaynaklarda uzun kesit (longitudinal) verileri olarak da geçmektedir.

arasındaki fark da önemlidir. Panel veriler, birleştirilmiş verilerin özel bir durumudur. Aynı birimlerin zaman içerisinde izlenmesine dayanır.

Panel veriler, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde (A.B.D.) ve Avrupa'da yürütülen çalışmalar sonucunda oluşturulan önemli panel veri kümeleri mevcuttur. Bunlara örnek olarak A.B.D.'deki National Longitudinal Surveys of Labor Market Experience (NLS) ve University of Michigan's Panel Study of Income Dynamics (PSID) gösterilebilir. Avrupa'da yer alan ülkeler ile ilgili önemli panel veri kümeleri ise Netherlands Socio-Economic Panel (SEP), German Social Economics Panel (GSOEP), ve Luxembourg Social Economic Panel (PSELL)'dir.

Gelişmekte olan ülkelerde de panel verilerin büyük bir önemi vardır. Ancak bu durumdaki ülkelerde, uzun süreli veri toplama uygulamalarına rastlanması En iyileme (Optimizasyon) amacı gereği beklenemez. İstatistiksel çıkarımlar için, gerçek ve doğru olarak yürütülen araştırmalar sonucunda elde edilmiş, güvenilir verilere ihtiyaç vardır. Bu nedenle Dünya Bankası'nın destek olduğu bazı panel araştırmalara rastlamak mümkündür⁴.

2.2.1 PANEL VERİNİN ÜSTÜN VE ZAYIF YÖNLERİ

Panel verilerin, yatay kesit veriler ile zaman serileri verilerine göre bir takım üstün ve zayıf yönleri vardır. Bu yönler iki başlık altında aşağıda anlatılmaktadır.

---

⁴ Bkz. www.worldbank.org

2.2.1.1 PANEL VERİNİN ÜSTÜN YANLARI

Hsiao (2002), Wooldridge (2002), Frees (2004) ve Baltagi (2001)'nin belirttiği gibi Panel verilerin aşağıda sayılan üstün yanları, panel verilere olan ilgiyi arttırmaktadır.

1. Panel veriler, araştırmacılara büyük hacimli veriler sağlarlar. Yatay kesit verileri, N sayıda ($n=1, \dots, N$) gözlemden meydana gelir. Zaman serisi verisi için ise, T sayıda ($t=1, \dots, T$) gözlem söz konusudur. Bahsedilen bu iki tür verinin bir panel veri oluşturması durumunda ise, $N \times T$ sayıda gözlem ortaya çıkar. Bu durum ile, açıklanmaya çalışılan olgu üzerine daha fazla bilgi sahibi olunur. Ayrıca artan gözlem sayısı ile, artan serbestlik derecesi, ekonometrik tahminlerin etkinliği üzerinde öneme sahiptir. Örneğin $N=10$ ve $T=10$ olduğu durumda, panel verilerin kullanımı ile yalnızca yatay kesit verilerin ya da yalnızca zaman serisi verilerinin kullanılmasına göre % 900 oranında gözlem artışı sağlanır.
2. Ayrıca panel veriler, yalnızca yatay kesit verileri ya da yalnızca zaman serileri ile cevaplanamayacak sorulara da yanıt verirler. Bu sorular özellikle değişimin analizi ile ilgili olmaktadır. Freeman ve Medoff (1981)'un işgücü piyasası üzerine yaptıkları çalışmalarında olduğu gibi, ekonomi politikaların belirlenmesine ışık tutan çalışmaların büyük bölümü özellikle işgücü piyasası üzerine yoğunlaşmaktadır. Ancak bu çalışmalarda, değişim etkisini belirleyebilmek için yatay kesit verileri yeterli değildir. Bu gibi durumlarda kullanılacak panel veriler ile araştırmacı, daha doğru sonuçlara ulaşabilecektir. Türkiye'de 2006 yılı yıllık temelde açıklanan, İşgücüne Katılım Oranı % 48'dir. Yalnızca bu değer ile hareket ettiğimizi varsayalım. Elimizde yıllık işgücüne katılım oranı vardır. Hsiao (2002)'nin da belirttiği gibi, bu ifade iki ayrı biçimde yorumlanabilir. Belirtilen yılda Türkiye'de yaşayan insanların farklı anlarda mevcut durumunun resmine bakıldığında, % 48'i çalışma fırsatı bulmaktadır ki bu kişiler yıl içerisinde değişebilmektedir ya da çalışan kişiler yıl boyunca aktif nüfusun % 48'ini oluşturan belirli ve

aynı kişilerdir. İlk durumda, herhangi bir kişinin yaşamının % 48'ini çalışarak geçirmesi beklenir ve çalışan kişilerin kitlesinde bir değişim gözlenir. İkinci durumda ise bu oran ve kitle değişmez ve bu söz konusu oran geleceğin mükemmel bir tahminidir. Bu iki durum arasında ki farkı, ancak panel veriler ortaya koyabilir.

3. Üçüncü olarak panel veriler, açıklayıcı değişkenler arasındaki doğrusal bağlantıların azaltılmasına da yararlar. Gecikmesi dağıtılmış modellerde bağımsız değişkenin ardışık değerleri arasında çoklu doğrusal bağlantı ortaya çıkar ve bu da tahminleri belirsiz kılar. Panel veriler, bu olumsuz durumun etkilerinin azaltılmasına yararlar (İşyar, 2002, s. 249). Örneğin, bireyler arası farklar yardımı ile, açıklayıcı değişkenler arasındaki çoklu doğrusal bağlantı sorunu azaltılabilir. Böylece araştırmacı, çalışmasında Almon Çok Terimli Gecikme Modellerinde (Gujarati, 2001, s.612-620) olduğu gibi önsel kısıtlamalar yapmadan daha doğru tahminlere ulaşabilir.
4. Ayrıca panel veriler, sosyal olaylar ve davranış kalıpları ile ilgilenen araştırmacıya yatay kesit ve zaman serisi modellerinden daha kapsamlı modelleme yapma olanağı sağlarlar. Çünkü, verinin her iki boyutunu da ele almaktadırlar.
5. Panel veriler ile, yatay kesitler arasındaki heterojenlik açıklanabildiği gibi bireylerin dinamik değişimleri de izlenebilir. (Frees, 2004, s.1)
6. Ekonometride özellikle, ihmal edilen değişkenlerin açıklayıcı değişkenler ile ilişkili olması durumunda tahminler yanıltıcı olur. Örneğin aşağıdaki modeli ele alalım.

$$Y_{it} = a + b'X_{it} + g'Z_{it} + u_{it} \quad i = 1, \dots, N \quad t = 1, \dots, T \quad (2-1)$$

Burada β ve γ sırasıyla $(p_1 \times 1)$ ve $(p_2 \times 1)$ boyutlu parametre matrisleridir. Bu modelde Standart En Küçük Kareler (SEK) tahmini, belirli varsayımlar altında yansız ve tutarlı sonuçlar vermektedir (Gujarati, 1995, s.59-68). Bu varsayımların ilgi alanımız için en önemli olanı, X_{it} ve Z_{it} değişkenlerinin tamamen dışsal olmasıdır. Eğer Z_{it} değişkeni gözlenemiyor ise ve X ile Z arasında sıfıra eşit olmayan bir ilişki (Korelasyon) mevcut ise Z değişkeninin hata terimi u içerisinde tutularak ihmal edilmesi tahminlerin yanlış ve tutarsız olmasına yol açacaktır. Ancak Z_{it} gerçekte birimler bazında değişken ve zaman boyunca sabit (Z_i) ise, birimlerin zamansal olarak birinci farklarının alınması, Z_{it} değişkeninin etkisini yok edecektir ve aşağıdaki modeli verecektir (Hsiao, 2002 s.6).

$$Y_{it} - Y_{i,t-1} = \mathbf{b}'(X_{it} - X_{i,t-1}) + (u_{it} - u_{i,t-1}) \quad i = 1, \dots, N \quad (2-2)$$

$$t = 2, \dots, T$$

Aynı etki yok etme işlemi Z_{it} 'nin birimden bağımsız⁵ olması durumunda da aşağıdaki gibi yapılabilir.

$$Y_{it} - \bar{Y}_t = \mathbf{b}'(X_{it} - \bar{X}_t) + (u_{it} - \bar{u}_t) \quad i = 1, \dots, N \quad (2-3)$$

$$t = 1, \dots, T$$

Burada $\bar{Y}_t = \frac{\sum_{i=1}^N y_{it}}{T}$, $\bar{X}_t = \frac{\sum_{i=1}^N x_{it}}{T}$ ve $\bar{u}_t = \frac{\sum_{i=1}^N u_{it}}{T}$ 'dir.

Yukarıdaki (2-2) ve (2-3) modelleri için Sıradan En Küçük Kareler⁶ Tahmin edicileri β matrisinin yansız ve tutarlı tahminlerini verirler.

⁵ Aynı zaman diliminde tüm birimler için aynı değeri alan.

⁶ SEK

2.2.1.2 PANEL VERİNİN ZAYIF YÖNLERİ

Yukarıda sayılan üstün yanları yanında panel verilerin bir takım zayıf yanları da vardır. Bunlar kısaca aşağıdaki gibi özetlenebilir.

1. Panel veriler ile çalışan bir araştırmacı, davranışsal yapıları incelemek için daha karmaşık modeller ile ilgilenmek durumundadır.
2. İlgili kitlenin eksik sayılması (seçim yanlılığı⁷), anket tekniği ile yürütülen çalışmalarda cevapsızlık oranları ve görüşmelerin çok sık olması sorunlar doğurabilir.
3. Anket tekniği ile yürütülen çalışmalarda, bireylerin sorulara ilişkin cevapları hatırlayamaması, yanıltıcı ve gizleyici cevaplar vermeleri, anketörden etkilenerek cevap vermeleri,
4. Son zamanlarda önemi arttığı için zaman boyutunun sınırlı olması (asimptotik özellikler).
5. Bireylerin halen devam eden çalışmadan ayrılması.

2.2.2 PANEL VERİLER İLE ÇALIŞIRKEN DİKKAT EDİLMESİ GEREKLİ NOKTALAR

Panel verilerin üstün yanlarından yararlanabilmek için önce panel veriler ile çalışırken dikkat edilmesi gerekli önemli noktalar ifade edilmelidir. Bu nedenle takip eden iki başlık ilgili noktaları açıklamaktadır.

---

⁷ Bkz. Bölüm 2.2.2.2. Örnek Seçim Yanlılığı.

2.2.2.1 HETEROJENLİK YANLILIĞI

Günlük hayatta, ekonomik ilişkileri etkileyen çok fazla sayıda değişken mevcuttur. Ancak, belirli bir model ile ilgilenirken yapılan varsayımlar sonucunda, önemsiz görülen değişkenler, modelin hata terimi ile ifade edilmektedir. Panel veriler ile çalışmanın faydası, bu etkileri birey⁸ ve zaman boyutlarında ele alabilmekte yatar.

Belirli bir model ile çalışırken, bireylere özgü önemli etkenlerin, önemsizmiş gibi ihmali sonucu, bütün gözlemlerin her birey ve her zaman dönemi için aynı parametrik dağılımdan türediği varsayımı gerçekçi olmamaktadır (Hsiao, 2002. s 8). Bireysel özelliklerden kaynaklanan farklı kitle parametrelerinin (kesme ya da eğim parametreleri) bu duruma “parametre heterojenliği” denir.

Aşağıdaki modeli ele alalım.

$$y_{it} = a_i + b_i'x_{it} + u_{it} \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array} \quad (2-4)$$

Bu modelde, parametrelerin zamandan bağımsız ancak bireyden bireye değiştiği varsayılmıştır. Bu model yerine, parametre heterojenliğinin ihmal edildiği aşağıdaki (2-5) modelinin tahmin edilmesi ile ortaya çıkabilecek olası sonuçlar, (Çizim-2), (Çizim-3) ve (Çizim-4)'de gösterilmiştir.

$$y_{it} = a + b'x_{it} + u_{it} \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array} \quad (2-5)$$

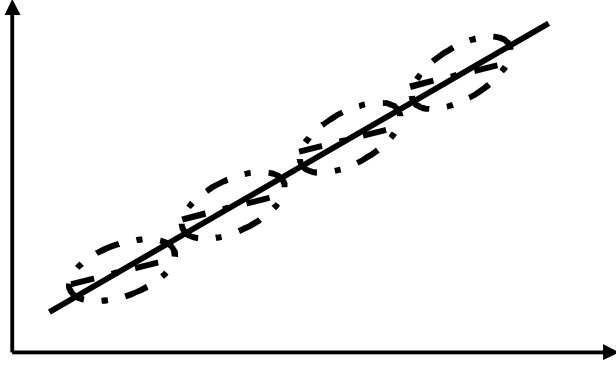
Bu sonuçların yorumunu Hsiao (2002) iki şekilde yapmıştır. Gerçekte kesme terimlerinin heterojen ve eğimlerin homojen olması, ele alınan ilk durumdur. İkinci durumda ise, hem kesme hem de eğim parametrelerinde heterojenlik söz konusudur.

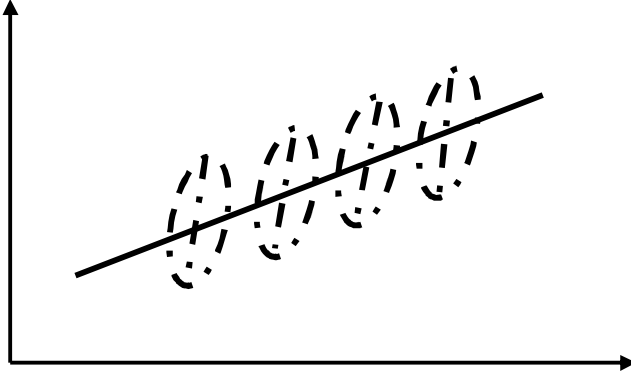
⁸ Birey: Kişi, firma, ülke,...

Durum 1: $a_i \neq a_j$ ve $b_i = b_j$, $i \neq j$ olması durumu.

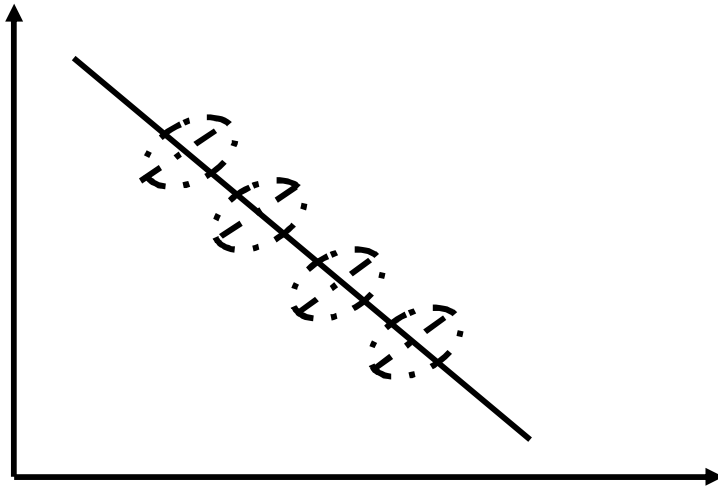
(Çizim-2)'de görülen kesikli elipsler her birey için ayrı ayrı zamansal saçılımları, kesikli düz çizgiler bireysel doğrusal regresyonları ve sürekli düz çizgiler ise birleştirilmiş regresyon doğrusunu göstermektedir. Burada dikkati çeken, bireysel eğimlerin çok farklı yönlerde karşımıza çıkabileceğidir. Bu durumda kesinlikle (2-5) modeli kullanılmamalıdır.

Çizim-2. Homojen eğim ve heterojen kesme durumuna ilk örnek

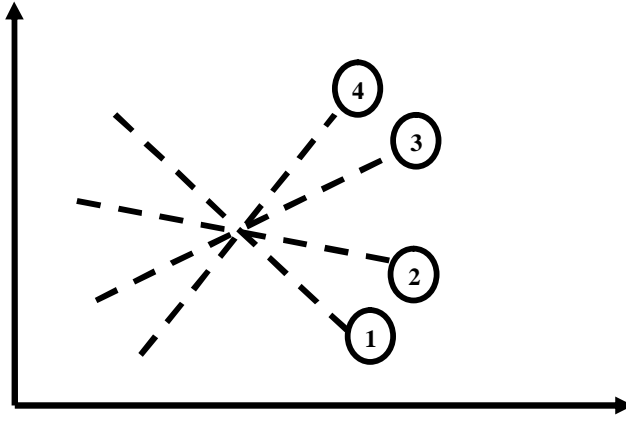
Çizim-3. Homojen eğim ve heterojen kesme durumuna ikinci örnek

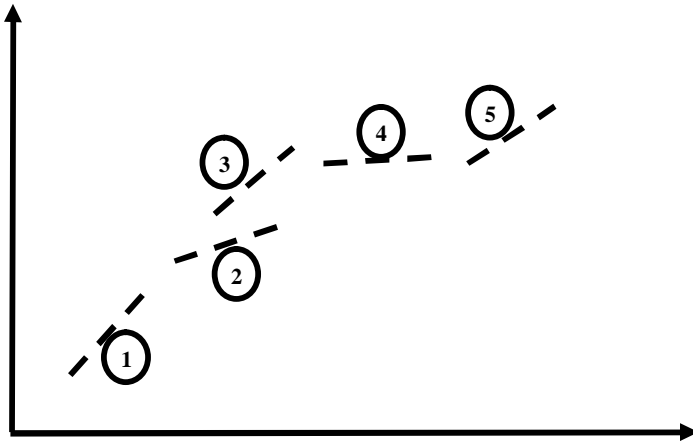
Çizim-4. Homojen eğim ve heterojen kesme durumuna üçüncü örnek

Durum 2: $a_i \neq a_j$ ve $b_i \neq b_j$, $i \neq j$ olması durumu.

Bu duruma ilişkin olası sonuçlar (Çizim-5) ve (Çizim-6)'de gösterilmiştir. Burada saçılım grafikleri çizilmemiştir. Yuvarlak çizgiler içerisindeki sayılar, ilgili regresyon doğrusunun ait olduğu birey numarasını göstermektedir. Burada her bir birey için parametrelerdeki heterojenliliği yok sayan, tüm $N \times T$ sayıda gözlemi birleştirerek uygulanan regresyon, gerçeği yansıtmayacaktır. Aslında bu tarz bir yaklaşımda, temsilci regresyon çizgisinin eğrisel olması beklenir.

Çizim-5. Eğim ve kesmelerin heterojen olmasına örnek (a)

Çizim-6. Eğim ve kesmelerin heterojen olmasına örnek (b)

2.2.2.2 ÖRNEK SEÇİM YANLILIĞI

Bir araştırmacı, ilgilendiği sosyal konu ile ilgili olarak deneye dayalı (ampirik) alışma yapmadan önce bir örneklem seçmelidir. Örneklem seçim sürecinden sonra ise kitle ilgili parametrelerin tahmin sürecinde geçilir. Seçim sürecinde belirlenen yönteme göre, parametreler tahmin edilirken bu parametrelerin örneklemden doğan hataları da elde edilir. (ingı, 1994, s.3)

Seçim yanlılığı örneklemenin ait olduğu kitleden rasgele seçilmediği, seçimde kitlenin tamamına ilgi gösterilmediği durumlarda karşılaşılan bir sorundur. Uygulamada seçim yanlılığının iki nedeni vardır (Heckman, 1979). Bu nedenler gözlemlenen veriler ya da örnek birimleri kaynaklı olabileceği gibi, araştırmacı kaynaklı da olabilir. Örneğin sendika yeleri için ücretleri gözlemleyen bir araştırmacı, sendika yesi olmayanlarla daha az ilgileniyor olabilir. Bu durum, gözlemlenen birey kaynaklı seçim yanlılığına örnektir. Araştırmacı kaynaklı seçim yanlılığında ise, genellikle eksik bilgi içeren gözlemlerin zmlenmeyi yapacak kişi tarafından kapsam dışında tutulması söz konusudur. Örneğin, yaşam boyu süren değişim dinamikleri üzerine yoğunlaşan bir araştırmada, veri toplama aşamasında çalışmadan ayrılan birimlere ilişkin gözlemler dışlanabilir. Böylece veri kümesinin bir bölümünün yok sayılıp, kesilip atılması (trancation) işlemi yapılmış olabilir.

Kazancı (y) eğitim, zeka gibi dışsal değişkenlere (x) bağlayan aşağıdaki modeli ele alalım (Hsiao, 2002. s 11).

$$y_i = \beta' \mathbf{x}_i + u_i \quad i = 1, \dots, N \quad (2-6)$$

Burada u_i 0 ortalama ve δ_u^2 varyans ile bağımsız özdeş dağılımlı rasgele bir değişkendir.

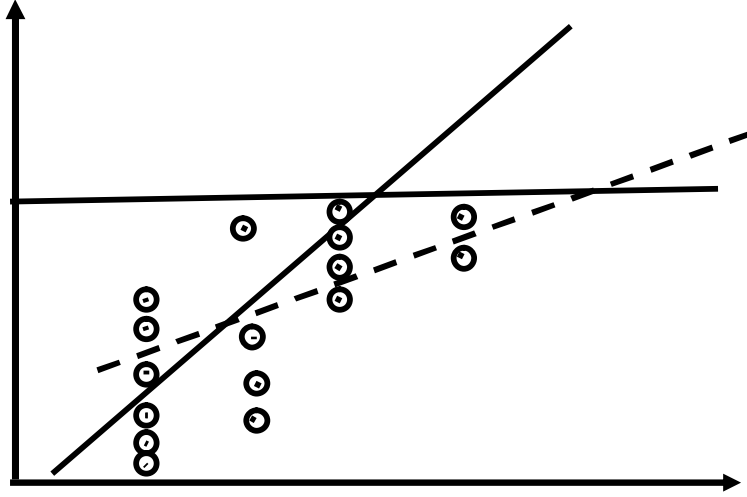
$$\{ \text{IID} \sim (0, \delta_u^2) \}$$

Araştırmacı uç değerler olduğunu dūřınerek, aşağıda belirtilen kıstaslar ile ele alacağı topluluğu seğebilir.

$y_i = \beta'x_i + u_i \leq L$ ise birey araştırmaya dahil edilecek.

$y_i = \beta'x_i + u_i \geq L$ ise birey araştırmaya dahil edilmeyecek.

Bu durumda, çizim 7'de görüldüğü gibi parametre tahminleri sapmalı (yanlı) ıkacaktır.

Çizim-7. Örneklem seçim yanlılığına.

2.3 MODELLEME SRECI

Panel verileri modellemek için panel veri regresyon yöntemi kullanılır. Bu amaçla oluşturulabilecek modeller; sabit eğim değişken kesme modeli, birleştirilmiş model ve değişken eğim ve değişken kesme modeli olarak ifade edilebilir. Değişken eğim sabit kesme modeli, pek mantıklı değildir. Çünkü eğim katsayıları birimlere, zamana ya da her iki boyuta göre değişirken, kesme terimlerinin sabit kalması beklenmez. Ayrıca, değişken eğimli modellerin, hesaplamalarda zorluk çıkarması nedeni ile pek tercih edilmediği de unutulmamalıdır.

2.3.1 PANEL VERİ REGRESYON MODELLERİ

Ekonometrik aktivitenin önemli bir kısmı gözleme dayalı (ampirik) tanımlamalar ve tahminler ile ilgilenirken, diğer kısmı ise yapısal ilişkileri ölçmeye yönelir. Yapısal ilişkiler, politikaların oluşturulması ve teorilerin testi amacı ile kullanılır (Arellano, 2003. s.5). Panel verilerin modellenmesi için var olan regresyon modelleri, her iki amaç içinde kullanışlı bir araçtır.

Panel veri analizinde modellemede önemli rolü olan bir aşama Kovaryans Analizidir. Bu analiz ile değişimin kaynağı bulunarak, model spesifikasyonları belirlenir (Hsiao, 2002, s 12). Bazı modeller aşağıda gösterilmiştir.

1. Eğim katsayıları sabit ve kesim noktaları bireylere göre değişen model:

$$y_{it} = a_i + \sum_{k=1}^K b_k x_{kit} + u_{it}, \quad i = 1, \dots, N \quad (2-7)$$
$$t = 1, \dots, T$$

2. Eğim katsayıları sabit ve kesim noktaları bireylere ve zaman dönemlerine göre değişen model:

$$y_{it} = a_{it} + \sum_{k=1}^K b_k x_{kit} + u_{it}, \quad i = 1, \dots, N \quad (2-8)$$
$$t = 1, \dots, T$$

3. Eğim katsayıları ve kesim noktaları bireylere göre değişen model:

$$y_{it} = a_i + \sum_{k=1}^K b_{ki} x_{kit} + u_{it}, \quad i = 1, \dots, N \quad (2-9)$$
$$t = 1, \dots, T$$

4. Eğim katsayıları ve kesim noktaları bireylere ve zamana göre değişen model:

$$y_{it} = a_{it} + \sum_{k=1}^K b_{kit} x_{kit} + u_{it} , \quad i = 1, \dots, N \quad (2-10)$$

$$t = 1, \dots, T$$

Yukarıda verilen modellerin tümü, değişim kaynağının sabit ya da rasgele etkili olması durumlarına göre farklı biçimlerde ele alınırlar.

Verilen modellerden (2-7) ve (2-8) modelleri, tüm parametrelerin ortak olduğu modele göre yeterli bir alternatif oluşturduğu için, pratikte sıklıkla kullanılırlar (Hsiao, 2002. s 12).

2.3.2 KOVARYANS ANALİZİ

2.3.2.1 KOVARYANS ANALİZİNE GENEL BAKIŞ

Örneklem değişiminin kaynağını ortaya çıkarmak için yaygın olarak yürütülen işlem Kovaryans Analizidir (Hsiao, 2002. s 14). Varyans Analizi y rasgele değişkeninin beklenen değerini, yalnızca söz konusu değer ait olduğu düşünülen gruba bağlayan ve regresyon analizini ihmal eden bir süreçtir. Oysa Kovaryans Analizi, hem Varyans Analizi tarafından red edilen regresyon testlerinin özelliklerini hem de Varyans Analizi gibi grupların etkilerini hesaba katar.

Panel veriler ile çalışırken, araştırmacının elinde basit olarak y_{it} ve x_{kit} , ($i=1, \dots, N$), ($t=1, \dots, T$) ve ($k=1, \dots, K$) değerleri vardır. Burada “i” birimleri, “t” zaman dönemlerini ve “k” ise açıklayıcı değişkenleri gösteren birer alt indistir. Y_{it} değerleri belirli sayıda parametreye bağlı bir olasılık dağılımına sahip denemenin, rasgele sonuçları olarak yorumlanır. Bu amaçla doğrusal bir model $f(\mathbf{x}/\mathbf{H})$ olarak gösterilebilir. Bu durumun analizi için, tüm katsayıları ortak ve değişmeyen sayan bir En Küçük Kareler (EKK) yönteminin, her zaman doğru sonuç vermesi beklenmez. Çünkü bu yöntem, hesaba katılmayan tüm değişkenlerin modele tek bir u_{it} terimi ile eklenmesini önerir. Oysa söz konusu göz ardı edilen

değişkenlerin, bir kısmı zamandan bağımsız ve bazıları da birimlerden bağımsız olabilir. Bu niteliklerin yok sayılması ile uygulanacak bir EKK yönteminin, doğru sonuçlar vereceği şüphelidir.

Bu durumun açıklığa kavuşturulabilmesi için, değişimin kaynağının ortaya çıkarılması gerekir. Böylece, modelleme için önemli bir bilgi elde edilebilir. Bu amaçla uygulanan Kovaryans Analizi ile, rasgele çıktının değeri üzerine etkili olan parametrelerin değişip değişmediği incelenir.

Hem nitel hem de nicel faktörlerin değerlendirildiği sıklıkla kullanılan bir doğrusal model, aşağıda belirtildiği gibidir (Hsiao, , 2002. s 14).

$$y_{it} = \alpha_{it}^* + \beta'_{it} \mathbf{x}_{kit} + u_{it}, \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array} \quad (2-11)$$

Burada. α_{it}^* (1x1) boyutlu (skalerler) $\mathbf{b}'_{it} = (\beta_{1it}, \beta_{2it}, \dots, \beta_{Kit})$, (1xK) boyutlu vektörlerdir. Söz edilen katsayılar birimlere ve zaman göre değişen değerler alırlar. Burada $\mathbf{x}_{kit} = (x_{1it}, x_{2it}, \dots, x_{Kit})$, (1xK) boyutlu dışsal değişken vektörler ve u_{it} hata terimleridir.

Tahmin edilen modellere ilişkin parametreler ile ilgili olarak, iki bakış açısı vardır. Bu bakış açılarından ilki, eğim parametrelerinin homojen ya da heterojen oluşu ve ikinci olarak kesme terimlerinin homojen ya da heterojen oluşunun incelenmesidir.

Bu amaçla uygulanan test sürecinin üç adımı vardır (Hsiao, 2002. s.15).

1. İlk adımda eğim parametreleri ile kesme parametrelerinin bireylere göre ve zaman dönemlerine göre birlikte farklılaşıp farklılaşmadığı test edilir.
2. İkinci adımda regresyon (eğim) parametrelerinin farklılaşıp farklılaşmadığı test edilir.

3. Üçüncü adımda regresyon kesme terimlerinin farklılaşıp farklılaşmadığı test edilir.

Yukarıda söz edilen süreçte, ilk adımda homojenliğin kabul edilmesi durumunda test süreci sona erer ve birleştirilmiş (pooled) regresyonun verilere uygulanmasına karar verilir. İlk adımda homojenliğin red edilmesi durumunda ise, önemli olan bu farklılaşmanın nedeninin ortaya çıkarılması gerekir. Bu amaçla ikinci adımda, regresyon (eğim) parametrelerinin homojenliği test edilir. İkinci adımdaki homojenlik iddiasının (hipotezinin) red edilmesi durumunda ise, son adımda belirtilen kesme terimlerinin homojenliği test edilir.

Bu çözümlere tek yönlü Kovaryans Analizi denir.

2.3.2.2 KOVARYANS ANALİZİ SÜRECİ

2.3.2.2.1 KOVARYANS ANALİZİNDE KARŞILAŞILAN SORUNLAR

(2-8) modelini ele alalım. Modelde tahmin edilecek parametre sayısı, $NTx(K+1)+(u_{it}$ 'nin dağılımın belirleyen parametre sayısı)'dır. Modelin çözümlenmesi esnasında ulaşılan serbestlik derecesi ise $NT-(K+1)$ 'dir.

(2-8) modeli, yalnızca tanımlayıcı bir değere sahiptir (Hsiao, 2002. s 15). Çünkü, model sonucu ulaşılan serbestlik derecesi modelde yer alan tahmin edilecek parametre sayısından fazladır. Bu nedenle (2-8) modelini tahmin edilebilir bir kalıba sokmak için, bir takım kısıtlamalar yapılması gerekmektedir.

2.3.2.2.2 YATAY KESİTLER BAZINDA KOVARYANS ANALİZİ

2.3.2.2.2.1 MODELLER VE KISITLAMALAR

İlk olarak, modelin regresyon parametrelerinin zamandan bağımsız olduğunu varsayalım. Bu durumda (2-8) modeli aşağıdaki (2-12) biçimini alacaktır.

$$y_{it} = a_i^* + \beta_i' x_{it} + u_{it}, \quad i = 1, \dots, N \quad (2-12)$$
$$t = 1, \dots, T$$

Bu aşamada konulabilecek kısıtlamalar ve bu kısıtlamalara ilişkin hipotezler aşağıda sıralanmıştır (Hsiao, 2002. s.15).

1. H_0 : Regresyon eğim parametreleri aynı ve kesme parametreleri farklıdır.

$$y_{it} = a_i^* + \beta' x_{it} + u_{it}, \quad i = 1, \dots, N \quad (2-13)$$
$$t = 1, \dots, T$$

2. H_0 : Regresyon eğim parametreleri farklı ve kesme parametreleri aynıdır.

$$y_{it} = a^* + \beta_i' x_{it} + u_{it}, \quad i = 1, \dots, N \quad (2-14)$$
$$t = 1, \dots, T$$

3. H_0 : Regresyon eğim parametreleri ve kesme parametreleri aynıdır.

$$y_{it} = a^* + \beta' x_{it} + u_{it}, \quad i = 1, \dots, N \quad (2-15)$$
$$t = 1, \dots, T$$

Regresyon eğim parametreleri farklı olduğunda, regresyon kesme parametrelerinin aynı olması pek nadiren önemli olan bir durumdur (Hsiao, 2002, s.16). Bu nedenle (2-14) modeli ile belirtilen kısıtlama ihmal edilebilir.

(2-13) numaralı model, birim ortalama düzeltilmiş modeli ve son {(2-15)} model, birleştirilmiş (pooled) regresyon modeli olarak anılır. $\mathbf{Y}$ ve $\mathbf{u}$ vektörleri rasgele vektörlerdir. Bu vektörlerin elemanları rasgele elemanlardır. $\mathbf{X}$ matrisinin bilinen sabitler matrisi olduğu düşünülür. $\mathbf{X}$ matrisinin rankının tam (sütun sayısına eşit) olduğu modellere tam-rank modeller denilir (Rawlings, 1998. s 76).

2.3.2.2.2 MODELLERİN TAHMİNİ

Kovaryans Analizi için gerekli bazı terimler aşağıda sıralanmıştır.

$$\bar{y}_i = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T y_{it} \quad i = 1, \dots, N \quad (2-16)$$

$$\bar{x}_i = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T x_{it} \quad i = 1, \dots, N \quad (2-17)$$

$$\bar{y} = \frac{1}{T} \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T y_{it} \quad (2-18)$$

$$\bar{x} = \frac{1}{T} \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T x_{it} \quad (2-19)$$

$$W_{xx,i} = \sum_{t=1}^T (x_{it} - \bar{x}_i)(x_{it} - \bar{x}_i)' \quad , \quad i = 1, \dots, N \quad (2-20)$$

$$W_{xy,i} = \sum_{t=1}^T (x_{it} - \bar{x}_i)(y_{it} - \bar{y}_i)' \quad , \quad i = 1, \dots, N \quad (2-21)$$

$$W_{yy,i} = \sum_{t=1}^T (y_{it} - \bar{y}_i)^2 \quad , \quad i = 1, \dots, N \quad (2-22)$$

$$T_{xx} = \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T (x_{it} - \bar{x})(x_{it} - \bar{x})' \quad , \quad (2-23)$$

$$T_{xy} = \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T (x_{it} - \bar{x})(y_{it} - \bar{y})' \quad , \quad (2-24)$$

$$T_{yy} = \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T (y_{it} - \bar{y})^2 \quad , \quad (2-25)$$

$$W_{xx} = \sum_{i=1}^N W_{xx,i} \quad , \quad (2-26)$$

$$W_{xy} = \sum_{i=1}^N W_{xy,i} \quad , \quad (2-27)$$

$$W_{yy} = \sum_{i=1}^N W_{yy,i} \quad , \quad (2-28)$$

(2-12) modelinin EKK tahmini aşağıda gösterildiği gibidir.

$$\hat{b}_i = W_{xx,i}^{-1} W_{xy,i} \quad , \quad i = 1, \dots, N \quad (2-29)$$

$$\hat{a}_i = \bar{y}_i - \hat{b}_i' \bar{x}_i \quad , \quad i = 1, \dots, N \quad (2-30)$$

Kovaryans Analizinde (2-26) ve (2-27) modelleri, grup içi tahminler olarak isimlendirilir. Bu tahmine ilişkin her bir grubun kalıntı kareler toplamı (2-31) deki gibidir.

$$RSS_i = W_{yy,i} - W_{xy,i}' W_{xx,i}^{-1} W_{xy,i} \quad (2-31)$$

Bu modele ilişkin olarak, kısıtlanmamış kalıntı kareler toplamı (2-32) deki gibidir.

$$S_1 = \sum_{i=1}^N RSS_i \quad (2-32)$$

Birim ortalama düzeltme modeline ilişkin tahminler aşağıda belirtilmiştir.

$$\hat{\mathbf{b}}_w = W_{xx}^{-1} W_{xy} \quad (2-33)$$

$$\hat{a}_i^* = \bar{y}_i - \hat{\mathbf{b}}_w' \bar{x}_i, \quad i = 1, \dots, N \quad (2-34)$$

(2-13) modelinin kalıntı kareler toplamı ise aşağıdaki gibidir.

$$S_2 = W_{yy} - W_{xy}' W_{xx}^{-1} W_{xy} \quad (2-35)$$

(2-15) modelinin en küçük kareler tahmini çoklu regresyondan bilindiği üzere aşağıdaki gibidir. Burada T_{xx} matrisinin ana köşegen üzerindeki elemanları X

matrisinin değişken ortalamalarından sapmaları ile dönüştürülmüş matrisinin sütunlarındaki elemanların kareler toplamlarını içerir. Matrisin diğer elemanları ise, söz konusu sütunların çapraz çarpımlarından oluşmuştur (Rawlings, 1998. s 78).

$$\hat{b} = T_{xx}^{-1}T_{xy} \quad (2-36)$$

$$\hat{a}^* = \bar{y} - \hat{b}'\bar{x} , \quad i = 1, \dots, N \quad (2-37)$$

Bu modele ilişkin kalıntı kareler toplamı (2-38) ile bulunur.

$$S_3 = T_{yy} - T_{xy}'T_{xx}^{-1}T_{xy} \quad (2-38)$$

2.3.2.2.2.3 BİRİM ETKİSİ KOVARYANS ANALİZİ

U_{it} 'lerin 0 ortalama ve δ_u^2 varyansı ile bağımsız özdeş Normal Dağılımlı olduğu varsayımı altında yukarıda bahsedilen (2-13) ve (2-15) modellerine ilişkin hipotezler F testleri ile test edilebilir.

Bu analizde (2-13) ve (2-15) modelleri bir takım doğrusal kısıtlamalar ile birlikte (2-12) modelinin analizidir. Örneğin (2-13) modeli için (N-1)K kısıt aşağıdaki hipotezde yer almıştır.

$$H_0: b_1 = b_2 = \dots = b_N \quad (2-39)$$

Eğim ve kesme parametrelerinin homojen olduğunu yansıtan (2-15) modeline ilişkin hipotez testi ise aşağıda belirtildiği gibidir ve $(N-1)(K+1)$ sayıda kısıtı içerir.

$$H_0: a_1^* = a_2^* = \dots = a_N^* \quad (2-40)$$

$$b_1 = b_2 = \dots = b_N$$

Kovaryans Analizi kalıntı (artık) kareler toplamına dayanır. Aşağıda belirtildiği gibi sınırlanmamış kalıntı kareler toplamı δ_u^2 ile bölüdüğü zaman $NT - N(K+1)$ serbestlik derecesi ile Ki-Kare dağılır.

$$\frac{S_1^2}{d_u^2} \sim c_{NT-N(K+1)}^2 \quad (2-41)$$

(2-15) hipotezi ile belirtilen sınırlandırılmış modelin kalıntı kareler toplamı da $NT - (K + 1)$ serbestlik derecesi ile Ki-Kare dağılır.

$$\frac{S_3^2}{d_u^2} \sim c_{NT-(K+1)}^2 \quad (2-42)$$

S_3/α_u^2 ile S_1/α_u^2 bağımsız olduklarından (2-12) modelinden S_3 ile belirtilen kalıntı kareler toplamına sahip (2-15) modeline geçişte kalıntı kareler toplamında meydana gelecek artış $S_3 - S_1$ ile belirtilir. Bu da (2-43) deki gibi Ki-Kare dağılır.

$$\frac{S_3 - S_1^2}{d_u^2} \sim c_{(N-1)(K+1)}^2 \quad (2-43)$$

Kovaryans Analizinin ilk adımı olan (2-15) modelinin ifade ettiği (2-40) hipotezinin testi için kullanılacak F test istatistiği (2-44) deki gibidir.

$$F_3 = \frac{(S_3 - S_1)/[(N-1)(K+1)]}{S_1/[NT - N(K+1)]} \quad (2-44)$$

Eğer (2-40) hipotezi kabul edilirse veriler birleştirilip tek bir çoklu regresyon hesaplanır⁹. Model önemli çıkarsa Kovaryans Analizinin ikinci adımına geçilerek eğim parametrelerinin homojenliği incelenir.

Kesme parametrelerinin homojen ve eğim parametrelerinin heterojen olduğu varsayımı altında hesaplanan kalıntı kareler toplamı S_2 , aşağıdaki gibi oranlanınca $N(T-1) - K$ serbestlik derecesi ile Ki-Kare dağılır.

$$\frac{S_2}{d_u^2} \sim c_{N(T-1)-K}^2 \quad (2-45)$$

S_2/α_u^2 ile S_1/α_u^2 bağımsız olduklarından (2-12) modelinden S_2 ile belirtilen kalıntı kareler toplamına sahip (2-13) modeline geçişte kalıntı kareler toplamında meydana gelecek artış $S_2 - S_1$ ile belirtilir. Bu da (2-46) deki gibi Ki-Kare dağılır.

$$\frac{S_2 - S_1}{d_u^2} \sim c_{(N-1)K}^2 \quad (2-46)$$

Bu durumda eğim parametrelerinin homojenliği için test istatistiği aşağıdaki gibidir.

$$F_1 = \frac{(S_2 - S_1)/[(N-1)K]}{S_1/[NT - N(K+1)]} \quad (2-47)$$

---

⁹ bkz. Cohen, 2003

Bu karşılaştırma sonucunda F_1 önemli çıkarsa (2-12) modeli geçerlidir. Diğer bir ifade ile Panel veriler için eğim parametrelerinin heterojen olduğu söylenebilir. Eğer test sonucunda eğim parametreleri homojen bulunursa araştırmacı değişimin nedeninin kesme parametreleri olup olmadığını araştırmalıdır. Sonuçta eğer gerçekten bir değişim (heterojenlik) var ise ve değişimin kaynağının eğimlerde gizli olmadığı bulunursa araştırmacı bu heterojenliliğin kesme parametrelerinde olduğu sonucunu düşünmelidir.

Bu amaçla ayrıca uygulanabilecek analiz de eğim parametrelerinin homojen olduğu bilindiği durumda kesme parametrelerini karşılaştıran analizdir. Bu amaçla kullanılacak hipotez aşağıda belirtildiği gibidir.

$$H_0: a_1^* = a_2^* = \dots \dots \dots a_N^* \quad (b_1 = b_2 = \dots \dots \dots = b_N \text{ veri iken}) \quad (2-48)$$

Analiz için kullanılacak test istatistiği de (2-49) da gösterildiği gibidir.

$$F_4 = \frac{(S_3 - S_2)/(N-1)}{S_2/[N(T-1) - K]} \quad (2-49)$$

2.3.2.2.3 ZAMAN DÖNEMLERİ BAZINDA KOVARYANS ANALİZİ

2.3.2.2.3.1 MODELLER VE KISITLAMALAR

Yukarıda ifade edilen testler, parametrelerin bireyler bazında analizini hedef almaktadır. Benzer analizler, parametrelerin zaman dönemleri boyunca incelenmesi için uygulanabilir. Parametrelerin birimler bazında sabit olduğunu varsayan model (2-50) de belirtildiği gibidir.

$$y_{it} = I_t^* + \beta_t' x_{it} + u_{it}, \quad \begin{matrix} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{matrix} \quad (2-50)$$

(2-50) modeli, (2-8) modelinin daha önce söz edilen nedenlerden ötürü tahmin edilmesinde yaşanan sorunlar neticesinde modelin kısıtlanması için (2-12) modeline alternatif bir modelidir.

Bu aşamada konulabilecek kısıtlamalar ve bu kısıtlamalara ilişkin hipotezler aşağıda sıralanmıştır (Hsiao, 2002. s 15).

1. H_0 : Regresyon eğim parametreleri aynı ve zaman dönemleri kesme parametreleri farklıdır.

$$y_{it} = I_t^* + \beta' \mathbf{x}_{it} + u_{it}, \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array} \quad (2-51)$$

2. H_0 : Regresyon eğim parametreleri farklı ve zaman dönemleri kesme parametreleri aynıdır.

$$y_{it} = I^* + \beta_t' \mathbf{x}_{it} + u_{it}, \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array} \quad (2-52)$$

3. H_0 : Regresyon eğim parametreleri ve zaman dönemleri kesme parametreleri aynıdır.

$$y_{it} = I^* + \beta' \mathbf{x}_{it} + u_{it}, \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array} \quad (2-53)$$

Regresyon eğim parametreleri farklı olduğunda regresyon zaman dönemleri kesme parametrelerinin aynı olması, pek nadiren önemli olan bir durumdur (Hsiao, 2002. s 16). Bu nedenle (2-52) modeli ile belirtilen kısıtlama ihmal edilebilir.

Bir numaralı model, zaman ortalama düzeltilmiş modeli ve son model, birleştirilmiş (pooled) regresyon modeli olarak anılır. Y ve u vektörleri rasgele vektörlerdir. Bu vektörlerin elemanları rasgele elemanlardır. X matrisinin bilinen sabitler matrisi olduğu düşünülür. X matrisinin rankının tam sütun sayısına eşit olduğu modellere tam-rank modeller denilir (Rawlings, 1998. s 76).

2.3.2.2.3.2 MODELLERİN TAHMİNİ

Kovaryans Analiz için gerekli bazı terimler aşağıda sıralanmıştır.

$$\bar{y}_t = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N y_{it} \quad t = 1, \dots, T \quad (2-54)$$

$$\bar{x}_t = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N x_{it} \quad t = 1, \dots, T \quad (2-55)$$

$$\bar{y} = \frac{1}{T} \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T y_{it} \quad (2-56)$$

$$\bar{x} = \frac{1}{T} \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T x_{it} \quad (2-57)$$

$$W_{xx,t} = \sum_{i=1}^N (x_{it} - \bar{x}_t)(x_{it} - \bar{x}_t)' \quad , \quad t = 1, \dots, T \quad (2-58)$$

$$W_{xy,t} = \sum_{i=1}^N (x_{it} - \bar{x}_t)(y_{it} - \bar{y}_t)' \quad , \quad t = 1, \dots, T \quad (2-59)$$

$$W_{yy,t} = \sum_{i=1}^N (y_{it} - \bar{y}_t)^2 \quad , \quad t = 1, \dots, T \quad (2-60)$$

$$T_{xx} = \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T (x_{it} - \bar{x})(x_{it} - \bar{x})' \quad , \quad (2-61)$$

$$T_{xy} = \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T (x_{it} - \bar{x})(y_{it} - \bar{y})' \quad , \quad (2-62)$$

$$T_{yy} = \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T (y_{it} - \bar{y})^2 \quad , \quad (2-63)$$

$$W_{xx} = \sum_{t=1}^T W_{xx,t} \quad , \quad (2-64)$$

$$W_{xy} = \sum_{t=1}^T W_{xy,t} \quad , \quad (2-65)$$

$$W_{yy} = \sum_{t=1}^T W_{yy,t} \quad , \quad (2-66)$$

(2-12) modelinin EKK tahmini daha önce (2-29) ve (2-30) ile gösterilmiştir.

Kovaryans Analizinde (2-64) ve (2-65) modelleri, grup içi tahminler olarak isimlendirilir. Bu tahmine ilişkin, her bir grubun (zaman periyodunun) kalıntı kareler toplamı (2-67) deki gibidir.

$$RSS_t = W_{yy,t} - W_{yx,t}' W_{xx,t}^{-1} W_{xy,t} \quad (2-67)$$

Bu modele ilişkin olarak, kısıtlanmamış kalıntı kareler toplamı (2-68) deki gibidir.

$$S_1' = \sum_{t=1}^T RSS_t \quad (2-68)$$

Zaman ortalama düzeltme modeline ilişkin tahminler aşağıda belirtilmiştir.

$$\hat{\mathbf{b}}_w = \mathbf{W}_{xx}^{-1} \mathbf{W}_{xy} \quad (2-69)$$

$$\hat{I}_t^* = \bar{y}_t - \hat{\mathbf{b}}_w' \bar{x}_t, \quad t = 1, \dots, T \quad (2-70)$$

(2-51) modelinin kalıntı kareler toplamı ise aşağıdaki gibidir.

$$S_2' = \mathbf{W}_{yy} - \mathbf{W}_{xy}' \mathbf{W}_{xx}^{-1} \mathbf{W}_{xy} \quad (2-71)$$

(2-53) modelinin en küçük kareler tahmini çoklu regresyondan bilindiği üzere aşağıda ki gibidir. Burada $\mathbf{T}_{xx}$ matrisinin ana köşegen üzerindeki elemanları $\mathbf{X}$ matrisinin değişken ortalamalarından sapmaları ile dönüştürülmüş matrisinin sütunlarındaki elemanların kareler toplamlarını içerir. Matrisin diğer elemanları ise söz konusu sütunların çarpaz çarpımlarından oluşmuştur (Rawlings, 1998. s 78).

$$\hat{\mathbf{b}} = \mathbf{T}_{xx}^{-1} \mathbf{T}_{xy} \quad (2-72)$$

$$\hat{I}^* = \bar{y} - \hat{\mathbf{b}}' \bar{x}, \quad (2-73)$$

Bu modele ilişkin kalıntı kareler toplamı (2-74) ile bulunur.

$$S_3' = \mathbf{T}_{yy} - \mathbf{T}_{xy}' \mathbf{T}_{xx}^{-1} \mathbf{T}_{xy} \quad (2-74)$$

2.3.2.2.3.3 ZAMAN ETKİSİ KOVARYANS ANALİZİ

Genel homojenliğin testi (2-50) ve (2-53) modelleri üzerinden aşağıdaki gibi yapılır.

u_{it} 'lerin 0 ortalama ve δ_u^2 varyansı ile bağımsız özdeş Normal Dağılımlı olduğu varsayımı altında yukarıda bahsedilen (2-51) ve (2-53) modellerine ilişkin hipotezler F testleri ile test edilebilir.

Bu analizde (2-51) ve (2-53) modelleri bir takım doğrusal kısıtlamalar ile birlikte (2-50) modelinin analizidir. Örneğin (2-51) modeli için (T-1)K kısıt aşağıdaki hipotezde yer almıştır.

$$H_0: \quad b_1 = b_2 = \dots = b_T \quad (2-75)$$

Eğim ve kesme parametrelerinin homojen olduğunu yansıtan (2-53) modeline ilişkin hipotez testi ise aşağıda belirtildiği gibidir ve (N-1)(K+1) sayıda kısıtı içerir.

$$H_0: \quad I_1^* = I_2^* = \dots = I_T^* \quad (2-76)$$

$$b_1 = b_2 = \dots = b_T$$

Aşağıda belirtildiği gibi sınırlanmamış kalıntı kareler toplamı δ_u^2 ile bölüldüğü zaman NT-T(K+1) serbestlik derecesi ile Ki-Kare dağılır.

$$\frac{S_1'^2}{d_u^2} \sim C_{NT-T(K+1)}^2 \quad (2-77)$$

(2-53) hipotezi ile belirtilen sınırlandırılmış modelin kalıntı kareler toplamı da NT - (K + 1) serbestlik derecesi ile Ki-Kare dağılır.

$$\frac{S_3'^2}{d_u^2} \sim C_{NT-(K+1)}^2 \quad (2-78)$$

$S_3'^2/d_u^2$ ile $S_1'^2/d_u^2$ bağımsız olduklarından (2-50) modelinden $S_3'^2$ ile belirtilen kalıntı kareler toplamına sahip (2-53) modeline geçişte kalıntı kareler toplamında meydana gelecek artış $S_3'^2 - S_1'^2$ ile belirtilir. Bu da (2-79) deki gibi Ki-Kare dağılır.

$$\frac{S_3'^2 - S_1'^2}{d_u^2} \sim C_{(T-1)(K+1)}^2 \quad (2-79)$$

Kovaryans Analizinin ilk adımı olan (2-15) modelinin ifade ettiği (2-40) hipotezinin testi için kullanılacak F test istatistiği (2-44) deki gibidir.

$$F_3' = \frac{(S_3'^2 - S_1'^2)/[(T-1)(K+1)]}{S_1'^2/[NT - T(K+1)]} \quad (2-80)$$

Eğer (2-40) hipotezi kabul edilirse, veriler birleştirilip tek bir çoklu regresyon hesaplanır¹⁰. Model önemli çıkarsa, Kovaryans Analizinin ikinci adımına geçilerek, eğim parametrelerinin homojenliği incelenir.

Kesme parametrelerinin homojen ve eğim parametrelerinin heterojen olduğu varsayımı altında hesaplanan kalıntı kareler toplamı S_2' aşağıdaki gibi oranlanınca $T(N-1) - K$ serbestlik derecesi ile Ki-kare dağılır.

$$\frac{S_2'^2}{d_u^2} \sim C_{T(N-1)-K}^2 \quad (2-81)$$

$S_2'^2/d_u^2$ ile $S_1'^2/d_u^2$ bağımsız olduklarından (2-50) modelinden $S_2'^2$ ile belirtilen kalıntı kareler toplamına sahip (2-51) modeline geçişte kalıntı kareler

---

¹⁰ bkz. Cohen, 2003

toplamında meydana gelecek artış $S_2'^2 - S_1'^2$ ile belirtilir. Bu da (2-82) deki gibi Ki-Kare dağılır.

$$\frac{S_2'^2 - S_1'^2}{d_u^2} \sim C_{(T-1)K}^2 \quad (2-82)$$

Bu durumda eğim parametrelerinin homojenliği için test istatistiği aşağıdaki gibidir.

$$F_1' = \frac{(S_2'^2 - S_1'^2) / [(T-1)K]}{S_1'^2 / [NT - T(K+1)]} \quad (2-83)$$

Bu karşılaştırma sonucunda F_1' önemli çıkarsa (2-50) modeli geçerlidir. Diğer bir ifade ile, Panel veriler için eğim parametrelerinin heterojen olduğu söylenebilir. Eğer test sonucunda eğim parametreleri homojen bulunursa, araştırmacı değişimin nedeninin kesme parametreleri olup olmadığını araştırmalıdır. Sonuçta eğer gerçekten bir değişim (heterojenlik) var ise ve değişimin kaynağının eğimlerde gizli olmadığı bulunursa, araştırmacı bu heterojenliliğin kesme parametrelerinde olduğu sonucunu düşünmelidir.

Bu amaçla ayrıca uygulanabilecek analiz de eğim parametrelerinin homojen olduğu bilindiği durumda kesme parametrelerini karşılaştıran analizdir. Bu amaçla kullanılacak hipotez aşağıda belirtildiği gibidir.

$$H_0: I_1^* = I_2^* = \dots = I_T^* \quad (b_1 = b_2 = \dots = b_T \text{ veri iken}) \quad (2-84)$$

Analiz için kullanılacak test istatistiği de (2-85) de gösterildiği gibidir.

$$F_4' = \frac{(S_3'^2 - S_2'^2) / (T-1)}{S_2'^2 / [T(N-1) - K]} \quad (2-85)$$

2.3.2.2.4 KOVARYANS ANALİZLERİNİN YORUMUNDA DİKKAT EDİLMESİ GEREKEN NOKTALAR

(2-15) için kurulan hipotez sonuçları ile (2-13) ve (2-49) modelleri için izlenen süreçte sonuçlar birbirine göre tutarsız olabilir (Hsiao, 2002. s 20). Örneğin (2-15) modeli ile kesme parametreleri incelendiğinde önemsiz çıkabilir. Oysa (2-13) modeli eğim parametreleri homojen bulunur ve buna paralel olarak (2-49) istatistiği ile eğim parametrelerinin homojen olduğu varsayımı ile kesme parametreleri test edilebilir ve bunun sonucunda kesme parametreleri önemi çıkabilir. Bu sonuç şaşırtıcı değildir. Çünkü söz edilen iki yöntemde kullanılan alternatif hipotezler birbirinden farklıdır. Bu durumda araştırmacının yorumda dikkatli olması gerekir. Doğal olarak bu zıt durumların ortaya çıkması durumunda (2-13) ve (2-49) ile takip edilen iki aşamalı hipotez testi süreci daha doğrudur. Bu açıklamalar (2-51) modeli süreci ile (2-53) modeli ve (2-85) istatistiği süreci içinde aynı şekilde yorumlanabilir.

Kovaryans Analizi sürecinde kullanılan serbestlik derecesi ve F istatistikleri aşağıdaki tablolarda özetlenmiştir (Hsiao, 2002. s 19).

Çizelge-1. Yatay kesit homojenliği için Kovaryans Analizi

Değişim Kaynağı	Kalıntı Kareler Toplamı	Serbestlik derecesi	Kareler ortalaması
Grup içi (heterojen kesme ve eğimler)	$S_1 = \sum_{i=1}^N (W_{yy,i} - W_{xy,i} W_{xx,i}^{-1} W_{xy,i})$	N(T-K-1)	$S_1/[N(T-K-1)]$
Sabit eğim heterojen kesmeler	$S_2 = W_{yy} - W_{xy} W_{xx}^{-1} W_{xy}$	N(T-1)-K	$S_2/[N(T-1)-K]$
Ortak kesme ve eğimler	$S_3 = T_{yy} - T_{xy} T_{xx}^{-1} T_{xy}$	NT-(K+1)	$S_3/[NT-(K+1)]$

Notlar:

Hücreler ya da gruplar (birimler)	$i=1, \dots, N$
Hücrelerdeki gözlemler	$t=1, \dots, T$
Örnekleme büyüklüğü	NT
Hücre(grup) içi ortalama	$\bar{y}_i, \bar{x}_i$
Grup içi Kovaryans	$W_{yy,i}, W_{xy,i}, W_{xx,i}$
Toplam değişim	T_{yy}, T_{xy}, T_{xx}

Çizelge-2. Zaman dönemleri homojenliği için Kovaryans Analizi

Değişim Kaynağı	Kalıntı Kareler Toplamı	Serbestlik derecesi	Kareler ortalaması
Grup içi (heterojen kesme ve eğimler)	$S_1' = \sum_{t=1}^T (W_{yy,t} - W_{xy,t}' W_{xx,t}^{-1} W_{xy,t})$	T(N-K-1)	$S_1' / [T(N-K-1)]$
Sabit eğim heterojen kesmeler	$S_2' = W_{yy} - W_{xy}' W_{xx}^{-1} W_{xy}$	T(N-1)-K	$S_2' / [T(N-1)-K]$
Ortak kesme ve eğimler	$S_3' = T_{yy} - T_{xy}' T_{xx}^{-1} T_{xy}$	NT-(K+1)	$S_3' / [NT-(K+1)]$

Notlar:

Hücreler ya da gruplar (birimler)	$i=1, \dots, N$
Hücrelerdeki gözlemler	$t=1, \dots, T$
Örnekleme büyüklüğü	NT
Hücre(grup) içi ortalama	$\bar{y}_t, \bar{x}_t$
Grup içi Kovaryans	$W_{yy,t}, W_{xy,t}, W_{xx,t}$
Toplam değişim	T_{yy}, T_{xy}, T_{xx}

2.3.3 PANEL VERİ REGRESYON MODELLERİ

Panel veriler ile çalışırken, modeller hata terimi üzerine yoğunlaşır. Birimler ya da zaman dönemleri bazında gözlenemeyen heterojenlikler, modelin hata terimi içerisinde yer alır. Çoğu panel veri uygulamasında tek yönlü hata terimi modelleri kullanılır (Baltagi, 2001, s9).

2.3.3.1 TEK YÖNLÜ MODELLER

2.3.3.1.1 GİRİŞ

Klasik regresyondan farklı olarak panel verilerde gösterimler farklıdır. Genel olarak bir Tek Yönlü Model aşağıdaki gibi gösterilebilir.

$$y_{it} = \alpha + \mathbf{x}_{it}'\boldsymbol{\beta} + u_{it}, \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array} \quad (2-86)$$

Burada i alt indisi birimleri (firmaları, ülkeleri, bölgeleri,...) gösterirken t alt indisi ise zaman dönemlerini gösterir. Modeldeki α bir skalerdir. Y_{it} ve u_{it} ($NT \times 1$) boyutlu rasgele vektörlerdir. $\boldsymbol{\beta}$ vektörü ($K \times 1$) boyutlu eğim parametreleri vektörüdür. X_{it} ise $[(1 \times K + 1)]$ boyutlu gözlem vektörüdür.

Bu matris ve vektörler aşağıda açık biçimleri ile ifade edilmiştir.

$$y_i = \begin{bmatrix} y_{i1} \\ y_{i2} \\ \mathbf{M} \\ y_{iT} \end{bmatrix} \quad (2-87)$$

$$x_i = \begin{bmatrix} x_{1i1} & x_{2i1} & \mathbf{L} & x_{Ki1} \\ x_{1i2} & x_{2i2} & \mathbf{L} & x_{Ki2} \\ \mathbf{M} & \mathbf{M} & & \mathbf{M} \\ x_{1iT} & x_{2iT} & \mathbf{L} & x_{KiT} \end{bmatrix} \quad (2-88)$$

$$u_i = \begin{bmatrix} u_{i1} \\ u_{i2} \\ \mathbf{M} \\ u_{iT} \end{bmatrix} \quad (2-89)$$

$$\begin{bmatrix} y_1 \\ y_2 \\ \mathbf{M} \\ y_N \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} i_T & 0 & 0 & \mathbf{L} & 0 & 0 \\ 0 & i_T & 0 & \mathbf{L} & 0 & 0 \\ 0 & 0 & i_T & \mathbf{L} & 0 & 0 \\ \mathbf{M} & \mathbf{M} & \mathbf{M} & \mathbf{O} & \mathbf{M} & \mathbf{M} \\ & & & & i_T & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & i_T \end{bmatrix} \begin{bmatrix} m_1 \\ m_2 \\ \mathbf{M} \\ m_N \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} x_1 \\ x_2 \\ \mathbf{M} \\ x_N \end{bmatrix}_{NT \times K} \mathbf{b} + \begin{bmatrix} u_1 \\ u_2 \\ \mathbf{M} \\ u_N \end{bmatrix} \quad (2-90)$$

Burada X_i 'ler (1xK) boyutlu satır vektörler ve i_T 'ler (Tx1) elemanları "1" sayılarından oluşmuş sütun vektörleridir.

Tek yönlü modellerde gözlenemeyen heterojenliğin sabit ya da rasgele etkili kabul edilmesine göre model analizleri farklılaşır.

2.3.3.1.2 SABİT ETKİLİ MODELLER

Bu modellerde hata teriminin bileşenleri aşağıdaki iki durumdan biri olabilir.

$$u_{it} = \mu_i + u_{it} \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array} \quad (2-91)$$

$$u_{it} = \lambda_t + u_{it} \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array} \quad (2-92)$$

$$y_{it} = \alpha + \mathbf{x}_{it}'\boldsymbol{\beta} + u_{it}, \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array} \quad (2-93)$$

Buna göre (2-93) modelinin u_{it} hata terimi içerisinde yer alan hata bileşenlerinden kurulan modele göre (2-91) modeli için μ_i 'lerin ya da (2-92) modeli için ise λ_t 'lerin sabit etkili olduğu varsayılır. Yani modelde yer alan μ_i 'ler ya da λ_t 'ler tahmin edilecek sabit parametrelerdir ve u_{it} terimleri ise bağımsız özdeş dağılımlı rassal birer değişkendir.

2.3.3.1.2.1 MODELİN TAHMİNİ

Modelin tahmini için öncelikle (2-93) modeli vektör formunda aşağıdaki gibi yazılır (Baltagi, 2001, s10).

$$y = \alpha \mathbf{i}_{NT} + X'\boldsymbol{\beta} + u = Z\mathbf{d} + u, \quad (2-94)$$

Burada y (NTx1) boyutlu vektör, X (NTxK) boyutlu açıklayıcı değişkenler matrisi $Z = [i_{NT} \ X]$, $d = \begin{bmatrix} a \\ b \end{bmatrix}$ ve i_{NT} ise NT boyutlu ve elemanları bir sayılardan oluşmuş vektördür.

Ayrıca bireylerin heterojen olduğunu varsayan (2-91) matris gösterimi ile aşağıdaki gibi yazılabilir.

$$u = Z_m m + u \quad (2-95)$$

Burada u hata terimi vektörü aşağıdaki gibidir.

$$u = \begin{bmatrix} u_{11} \\ u_{12} \\ \mathbf{M} \\ u_{1T} \\ u_{21} \\ \mathbf{M} \\ u_{2T} \\ \mathbf{M} \\ u_{NT} \end{bmatrix} \quad (2-96)$$

$$Z_m = I_N \otimes i_T \quad (2-97)$$

Burada I_N , N boyutlu bir birim matrisi gösterirken, i_T ise T boyutlu ve elemanları bir sayılardan oluşmuş vektördür. $\otimes$ kronoker çarpımını ifade etmektedir.

Böylece Z_u , X açıklayıcı değişkenler matrisi için kukla değişkenler matrisini (bireysel kuklalar) oluşturmaktadır.

Bireysel etkileri gösteren matris aşağıdaki gibidir.

$$m = \begin{bmatrix} m_1 \\ \mathbf{M} \\ m_N \end{bmatrix} \quad (2-98)$$

Diğer dışsal faktörler aşağıdaki hata bileşeni ile ifade edilir.

$$u = \begin{bmatrix} u_{11} \\ u_{21} \\ \mathbf{M} \\ u_{1T} \\ u_{21} \\ \mathbf{M} \\ u_{2T} \\ \mathbf{M} \\ u_{N1} \\ \mathbf{M} \\ u_{NT} \end{bmatrix} \quad (2-99)$$

$Z_m Z_m' = I_N \otimes j_T$ olduğuna dikkat edilmelidir. Burada J_T matrisi T boyutlu ve elemanları bir sayılarından oluşmuş bir kare matristir.

Z_μ ile ilgili yansımaya (projeksiyon) matrisi, aşağıdaki şekildedir.

$$P = Z_m (Z_m' Z_m)^{-1} Z_m' \quad (2-100)$$

$\bar{j}_T = \frac{j_T}{T}$ alındığında yansımaya (projeksiyon) matrisi için aşağıdaki eşitliğin var olduğu gösterilebilir.

$$P = Z_m (Z_m' Z_m)^{-1} Z_m' = I_N \otimes \bar{J}_T \quad (2-101)$$

Ayrıca Q matrisi aşağıdaki gibi olsun.

$$Q = I_{NT} - P. \quad (2-102)$$

Burada P matrisi bireyler için zamanlar boyunca gözlemlerin ortalamasını alan bir matris ve Q matrisi ise gözlemlerin bireysel ortalamalarından farklarını oluşturan birer dönüşüm matrisleridir.

Örneğin P matrisi ile dönüştürülmüş (soldan çarpılmış) y matrisi aşağıdaki gibi tipik $\bar{y}_i = \sum_{t=1}^T y_{it}$ elemanlarından oluşur.

$$Py = \begin{bmatrix} \bar{y}_1. \\ \mathbf{M} \\ \bar{y}_1. \\ \bar{y}_2. \\ \mathbf{M} \\ \bar{y}_2. \\ \mathbf{M} \\ \bar{y}_N. \\ \mathbf{M} \\ \bar{y}_N. \end{bmatrix} \quad (2-103)$$

P matrisi idempotent matristir. Bu nedenle,

$$P' = P \quad \text{ve} \quad (2-104)$$

$$P^2 = P \quad \text{dir.}$$

P idempotent bir matris olduğu için $Q = I - P$ matrisi de idempotenttir (Tatlidil, 2002, s19). Bu nedenle $\text{rank}(P)=\text{tr}(P)$ ve $\text{rank}(Q)=\text{tr}(Q)$ eşitliği vardır.

$PQ=0$ olduğu için P ve Q matrisleri ortogondur (Baltagi, 2001, s10).
 $Q=I-P$ olduğu için $Q+P=I$ 'dir.

Sabit etki modelinin varsayımları aşağıdaki gibidir.

- v_{it} değerleri 0 ortalama ve δ_v^2 varyansı ile özdeş bağımsız dağılımlıdır.
 $u_{it} \sim IID(0, d_u^2)$
- X_{it} ve v_{it} 'ler bağımsızdır. $E(X_{it}v_{it})=0$,
- Sabit etki modeli doğru spesifikasyondur.

Buradaki son varsayım oldukça önemlidir. Çünkü tüm modeller önerilen kalıbın doğru olduğu varsayımı üzerine inşa edilmektedir. Bu varsayımlar altında (2-94) modeli aşağıdaki gibi yazılabilir.

$$y = Zd + u = Zd + Z_m m + u \quad (2-105)$$

Burada Z matrisi $NT \times (K+1)$ boyutlu bir matris ve Z_μ ise $(NT \times N)$ boyutlu bireysel kuklalar matrisidir.

Eğer birey sayısı (N) çok büyük değilse yukarıdaki modelin Sıradan En Küçük Kareler (SEK) yöntemi kullanılarak tahmini ile α , β ve μ 'nün tahminleri elde edilir. Ancak araştırmacı uygulamada her zaman birey sayısının küçük olması ile karşılaşamaz. Örneğin daha önce bahsedilen Avrupa ve Amerika'da yürütülen panel çalışmalar sonucu elde edilen panel verilerde verilerin bireysel boyutu (N) zamansal boyutuna (T) göre oldukça fazladır.

Eğer birey sayısı (N) oldukça büyük ise bu durum çok fazla sayıda kukla değişkenin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Çok fazla (N-1) sayıda kukla

değişkenin modele eklenmesi çoklu bağlantı problemine olumsuz yönde katkı yapar (Baltagi, 2001, s12). Söz konusu kukla değişkenlerin modele girmesi ile tahmin sürecinde, tersi alınacak matrisin boyutu $[(N+K) \times (N+K)]$ oldukça büyüyecek ve zorluklara neden olacaktır. Bu zorlukların aşılabilmesi için, modelin her iki tarafı sol taraftan Q matrisi ile çarpılarak dönüştürülür. İkinci adımda, dönüştürülmüş modele SEK tahmin yöntemi uygulanır. Böylece serbestlik derecesi ile ilgili sıkıntılar aşılmış olur. Bu sürece Kukla Değişkenli En Küçük Kareler (KDEKK, LSDV) Tahmin Yöntemi denir.

$$Qy = QXb + Qu \quad (2-106)$$

Dönüştürülmüş modelde aşağıdaki eşitlikler nedeni ile bireysel etkiler kaybolur.

$$PZ_m = Z_m \quad (2-107)$$

$$QZ_m = 0$$

$$Qi_{NT} = 0$$

Yukarıda söz edilen dönüşümler ile sabit etkili model, bireysel ortalamalardan farkları alınmış veriler ile panel veri regresyon modeline dönüşür. Dönüştürme sonucunda, tahmin sürecinde tersi alınacak matrisin boyutları $[(N+K) \times (N+K)]$ küçülmüş olur ($K \times K$).

Buradan b 'nin tahmin edicisi ve tahmin edicisinin varyansı aşağıdaki gibi bulunur (Baltagi, 2001, s11).

$$\tilde{b} = (X'QX)^{-1} X'Qy \quad (2-108)$$

$$J(\tilde{b}) = d_u^2 (X'QX)^{-1} = d_u^2 (\tilde{X}'\tilde{X})^{-1} \quad (2-109)$$

Burada $\tilde{X} = QX$ ve $\tilde{y} = Qy$ dir.

$\tilde{b}$ tahmin edicisine aynı zamanda Kovaryans Tahmin Edicisi (β_{cv}) denir (Hsiao, 2002. s 33). β matrisinin bulunması ile α skalerinin ve μ_i bireysel etki parametrelerinin de bulunması aşağıdaki gibi sağlanır. Ancak bunun için μ_i bireysel etkilerinin toplam etkisinin 0 olduğu varsayımı yapılmalıdır.

$$y_{it} = a + bx_{it} + m_i + u_{it} \quad (2-110)$$

Yukarıdaki sabit etki modeli aşağıdaki gibi önce zaman dönemleri ve sonra bireyler üzerinden toplanarak aşağıdaki eşitlikler elde edilir.

$$y_{i.} = a + b\bar{x}_{i.} + m_i + \bar{u}_{i.} \quad (2-111)$$

$$\bar{y}_{..} = a + b\bar{x}_{..} + \bar{u}_{..} \quad (2-112)$$

$$y_{it} - \bar{y}_{i.} = b(x_{it} - \bar{x}_{i.}) + (u_{it} - \bar{u}_{i.}) \quad (2-113)$$

(2-113) modeli, (2-110) ve (2-111) modelleri birbirinden çıkarılarak elde edilmiştir ve verilere (modele) uygulanan Q matrisi ile dönüştürme işlemine paralel bir uygulamadır.

(2-110) modeli ile yalnızca β matrisi ile $(\alpha + \mu_i)$ ifadesi bir bütün olarak tahmin edilebilir. α ve μ_i parametrelerinin ayrı ayrı tahmin edilebilmesi için modele (2-114) kısıtı eklenir.

$$\sum_{i=1}^N m_i = 0 \quad (2-114)$$

Böylece $\tilde{b}$ 'nın tahmininin ardından α ve μ_i parametreleri (2-112) ve (2-111) den türetilen aşağıdaki eşitlikler ile ayrı ayrı tahmin edilebilir.

$$a = \bar{y}_{..} - \tilde{b}'\bar{x}_{..} \quad (2-115)$$

$$m_i = \bar{y}_{i.} - \tilde{a} - \tilde{b}'\bar{x}_{i.} \quad (2-116)$$

(2-105) modelinin doğru kurulduğu varsayımı altında KDEKK tahmin edicileri, u_{it} değişkeninin aşağıdaki gibi dağıldığı varsayımı altında Doğrusal En İyi Sapmasız Tahmin Edicilerdir (DESTE, BLUE). Aslında bütün tahmin yöntemleri model kurma hatalarına karşı oldukça duyarlıdır (Tarı, 1999, s. 8).

$$IID(0, d_u^2)$$

Burada dikkat edilmesi gerekli bir nokta vardır. KDEKK tahmin edicileri bireysel ortalamalardan sapmalar biçiminde dönüştürülmüş bir model olduğu için modelde yer alabilecek bireysel ve gözlemlenebilir etkileri tahmin etmek konusunda yetersizdir (Baltagi, 2001, s.12). Çünkü, tüm bu bireysel değişkenler, dönüştürme işlemi ile modelden ayıklanmaktadır. Ayrıca (2-105) ile belirtilen sabit etki modeline EKK uygulanması da, yukarıda söz edilen çoklu bağlantı ve serbestlik derecesi sorunları nedeni ile etkin tahminler vermeyecektir.

Tahminlerin özellikleri incelendiğinde, $T \longrightarrow \infty$ olması durumunda sabit etkili model tahmin edicileri tutarlıdır. Ancak T sabit iken N sayısının oldukça büyük olduğu panel veri regresyon analizlerinde, parametrelerin tahminleri için yalnızca b parametresinin tahmini tutarlıdır. $(\alpha + \mu_i)$ ifadesi ise tutarlı olmayacaktır. Çünkü N arttıkça, bireysel etkileri simgeleyen kukla değişken sayısı da artmaktadır (Baltagi, 2001, s.12).

Sabit etki modelinin anlamlılığı F testi ile yapılır. Bu amaçla, sınırlanmamış model için SEK yöntemi kullanılarak yapılan tahmin sonucunda bulunan sınırlandırılmamış kalıntı kareler toplamı ile sınırlanmış model için KDEKK yöntemi kullanılarak yapılan tahmin sonucunda bulunan sınırlandırılmış kalıntı kareler toplamı kullanılır. Modelin anlamlılığının testi için kullanılan hipotez ve test istatistiği aşağıda belirtilmiştir (Baltagi, 2001, s.12). Kukla değişken tuzağı göz önüne alınarak test işlemleri aşağıdaki gibi yürütülür.

$$H_0 : m_1 = m_2 = \dots = m_{N-1} \quad (2-117)$$

$$H_1 : \text{En az bir } m_i = m_j, \quad i \neq j, \quad i, j = 1, 2, \dots, N-1$$

$$F_H = \frac{(\text{Sınırlanmış } KKT)T - \text{Sınırlanmamış } KKT}{\text{Sınırlanmamış } KKT / (NT - N - K)} \quad (2-118)$$

$$F_H \sim F_{N-1, N(T-1)-K} \quad (2-119)$$

Bu test sonucunda F_H önemli çıkarsa kurulan model anlamlıdır. Bu test aynı zamanda basit bir Chow Testi'dir.

2.3.3.1.3 RASGELE ETKİLİ MODELLER

Rasgele etkili modellerin en büyük üstünlüğü sabit etkili modellerin serbestlik derecesi sorununu çözmesidir. Bireysel etkilerin gözlemlenemeyen heterojenlikleri yansıttığı rasgele etkili modellerin varsayımları aşağıda belirtilmiştir. Bu modellemede birimler (ya da zaman dönemleri) arasındaki heterojenlik modelin açıklanamayan değişim kısmında, diğer bir deyişle modelin hata teriminde ortaya çıkar.

2.3.3.1.3.1 MODELİN TAHMİNİ

- Hata terimi bireysel bileşeni 0 ortalama ve sabit varyans ile bağımsız özdeş dağılımlıdır. $\mu_i \sim \text{IID}(0, \delta\mu^2)$
- Hata terimi v_{it} bileşeni 0 ortalama ve sabit varyans ile bağımsız özdeş dağılımlıdır. $v_{it} \sim \text{IID}(0, \delta_v^2)$
- X_{it} değerleri ile v_{it} değerleri bağımsızdır.
- X_{it} değerleri ile μ_i değerleri bağımsızdır.
- $E(m_i, u_{it}) = 0$

Bu model birimlerin kitleden rasgele seçildiği durumda kullanılır. Uygulanabilirlik açısından örnek uygulama alanı, hanehalkı panelleridir (Baltagi, 2001, s13). Bu tarz çalışmalarda, kitlenin iyi bir temsilcisi olması için seçilen örnekleme hacim (N) yüksek tutulur. Böyle büyük hacimli bir örneklemede, çok sayıda kukla değişken kullanımı yukarıda söz edilen sorunlara neden olacaktır.

Bireysel etkilerin olduğu bir rasgele etki modeli aşağıdaki gibi gösterilebilir.

$$y = Z\mathbf{d} + u \quad (2-120)$$

$$u = Z_m\mathbf{m} + u \quad (2-121)$$

Bu durumda Varyans-Kovaryans matrisi aşağıdaki gibi yazılır.

$$\begin{aligned} \Omega &= E(uu') = Z_m E(mm') Z_m' + E(uu') \\ \Omega &= \mathbf{d}_m^2 (\mathbf{I}_N \otimes J_T) + \mathbf{d}_u^2 (\mathbf{I}_N \otimes J_T) \end{aligned} \quad (2-122)$$

Bu durumda hata teriminin varyansı aşağıdaki gibi olacak ancak hata terimleri arasındaki Kovaryans nedeni ile aynı birim için zaman terimlerine karşılık gelen hata terimleri arasında serisel ilişki ortaya çıkacaktır (Baltagi, 2001, s14).

$$J(u_{it}) = \mathbf{d}_m^2 + \mathbf{d}_u^2 \quad , \quad i = j \text{ ve } t = s \text{ iken} \quad (2-123)$$

$$kov(u_{it}, u_{js}) = \mathbf{d}_m^2 \quad , \quad i = j \text{ ve } t \neq s \text{ iken} \quad (2-124)$$

Bu durumda SEK yöntemi doğru sonuçlar vermeyecektir. Sorunun çözümü için Genelleştirilmiş EKK yöntemi uygulanır.

Hata teriminin Varyans-Kovaryans matrisi aşağıdaki gibidir (Hsiao, 2002. s.5).

$$E(u_i u_i') = d_u^2 I_T + d_m^2 j_T = J_i \quad (2-125)$$

J_i matrisinin pozitif tanımlı olduğu varsayılmaktadır (Wooldrige, 2001, s. 260).

Bu durumda bireysel rasgele etkili Varyans-Kovaryans matrisinin tersi deneme yanılma ve genelleme metodu ile aşağıda gösterildiği gibidir (Wallace ve Hussain, 1969).

$$J^{-1} = \frac{1}{d_u^2} \left[I_T - \frac{d_m^2}{d_u^2 + T d_m^2} j_T \right] \quad (2-126)$$

Böylece aşağıdaki gibi $\hat{b}$ 'nın etkin tahminleri bulunabilecektir.

$$\hat{b}_{RE} = (X' J^{-1} X)^{-1} (X' J^{-1} y) \quad (2-127)$$

Q dönüştürmesi ile tahmin edici aşağıdaki biçimi alır (Hsiao, 2002. s 36).

$$\hat{b}_{RE} = \hat{b}_{GEKK} = [W_{xx} + y' B_{xx}]^{-1} [W_{xy} + y' B_{xy}] \quad (2-128)$$

Burada ,

$$W_{xx} = X' Q X \quad (2-129)$$

$$B_{xx} = X' (P - \bar{J}_{NT}) X \quad (2-130)$$

$$y = \frac{d_u^2}{d_u^2 + d_m^2} \quad (2-131)$$

Görüldüğü gibi rasgele etki tahmin edicisi grup içi ve gruplar arası tahmin edicilerin matrissel ağırlıklı bir ortalamasıdır (Judge, 1998, s. 483). b_b gruplar arası ve b_w grup içi tahmini göstermek üzere söz konusu ağırlıklı ortalama aşağıdaki gibidir.

$$\hat{b}_{GEKK} = W_1 \hat{b}_w + W_2 \hat{b}_b \quad (2-132)$$

$$W_1 = [W_{ww} + yB_{xx}]^{-1} W_{xx} \quad (2-133)$$

$$W_2 = [W_{ww} + yB_{xx}]^{-1} (yB_{xx}) = 1 - W_1 \quad (2-134)$$

$$\hat{b}_b = \left[\sum_{i=1}^N (\bar{x}_i - \bar{x}_{..}) (\bar{x}_i - \bar{x}_{..})' \right]^{-1} \left[\sum_{i=1}^N (\bar{x}_i - \bar{x}_{..}) (\bar{y}_i - \bar{y}_{..}) \right] \quad (2-135)$$

$$\hat{b}_w = \left[\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T (x_{it} - \bar{x}_i)^2 \right]^{-1} \left[\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T (x_{it} - \bar{x}_i) (y_{it} - \bar{y}_i) \right] \quad (2-136)$$

β_w aynı zamanda KDEKK ya da Kovaryans tahmincisidir (β_{cv}).

Bu ağırlıklı ortalama formülünde, $T \longrightarrow \infty$ iken $y \longrightarrow 0$ olur ve böylece

$\hat{b}_{GEKK} \longrightarrow \hat{b}_w$ yakınsaması gerçekleşir. Eğer $y \longrightarrow \infty$ olursa, $\hat{b}_{GEKK} \longrightarrow \hat{b}_b$ yakınsaması gerçekleşir (Baltagi, 2001, s17).

Genelleştirilmiş EKK yönteminin gerçekleştirilebilmesi için, yukarıdaki Varyans-Kovaryans matrisi ile soldan çarpılacak modele EKK yöntemi uygulanmalıdır. Bunun için ise önce varyans bileşenleri tahmin edilmelidir. Bu amaçla pek çok yaklaşım vardır (Maddala ve Mount 1973).

Söz konusu model için En Çok Olabilirlik Tahmin Edicisi (EÇOTE) ise her hesaplama açısından çoğu zaman zorluklar getirmektedir. Hataların normal dağıldığı varsayımı altında en çok olabilirlik fonksiyonunun aşağıda ki tahmin edilecek değerler vektörünün satır elemanlarına göre kısmi türevlerinin 0 'a eşitlenmesi ile oluşan dört adet denklemin ortak çözümü kolay olmamaktadır (Hsiao, 2002. s 40). Bu yüzden iteratif yöntemlere başvurulmaktadır. Newton-Raphson Yöntemi bu amaçla kullanılan bir yöntemdir.

$$d_i = \begin{bmatrix} m \\ b \\ d_u^2 \\ d_m^2 \end{bmatrix} \quad (2-137)$$

2.3.3.2 İKİ YÖNLÜ MODELLER

2.3.3.2.1 GİRİŞ

Tek yönlü hata bileşenleri modellerinde sabit etkili ve rasgele etkili modeller daha önceki başlıklarda anlatılmıştı. Pratikte her zaman tek yönlü modeller gerçek durumun modellenmesinde yeterli olmaz. Bu gibi durumlarda verilerdeki gözlenemeyen etkilerin hem bireyler bazında hem de zaman dönemleri boyunca değişiminin modele katıldığı iki yönlü modeller ele alınmalıdır. İki yönlü hata bileşenleri modellerinde de tek yönlü modellerdeki gibi sabit ve rasgele etkili olmak üzere iki durum söz konusudur.

2.3.3.2.2 SABİT ETKİLİ MODELLER

Tek yönlü modellerde ayrı ayrı ele alınan birim etkisi ve zaman etkisi, çift etkili modellerde birlikte ele alınmaktadır. Bunun için birim kuklası Z_{μ} ve zaman kuklası Z_{λ} aşağıda yer alan $Z_{\mu\lambda}$ vektörü yardımı ile birlikte ele alınır. Ancak işlemlerin bu şekilde yapılması, ortaya bir belirlenme problemi çıkarır (Tüzüntürk, 2005, s73).

$$Z_{ml} = \begin{bmatrix} 1 \\ 1 \\ \mathbf{M} \\ 1 \end{bmatrix}_{NT \times 1} \quad (2-138 \text{ a})$$

Burada $Z_{\mu\lambda}$ vektörü aşağıdaki gibi hesaplanır.

$$Z_{ml} = Z_m \mathbf{i}_T = \begin{bmatrix} 1 \\ 1 \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ 1 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & 0 & \cdot & \cdot & 0 \\ 1 & 0 & \cdot & \cdot & 0 \\ \cdot & \cdot & & & \cdot \\ \cdot & \cdot & & & \cdot \\ 1 & \cdot & & & 0 \\ 0 & 1 & & & 0 \\ 0 & 1 & & & \cdot \\ \cdot & \cdot & & & \cdot \\ \cdot & \cdot & & & \cdot \\ 0 & 1 & & & 0 \\ \cdot & 0 & \cdot & \cdot & 1 \\ \cdot & 0 & \cdot & \cdot & 1 \\ \cdot & \cdot & & & 1 \\ \cdot & \cdot & & & 1 \\ 0 & 0 & \cdot & \cdot & 1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 1 \\ 1 \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ 1 \end{bmatrix} \quad (2-138 \text{ b})$$

Bu sorununu aşmak için (NTx1) boyutlu $Z_{\mu\lambda}$ vektörü değiştirilir. $Z_1 i_N$ çarpımı da yukarıdaki eşitliği sağlar.

$$Z_{m_l} = Z_m i_T = Z_1 i_N = \begin{bmatrix} 1 \\ 1 \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ 1 \end{bmatrix} \quad (2-139)$$

Bu durumda doğrusal bağımlılık aşağıdaki şekilde ortaya çıkar.

$$[Z_m \quad Z_1] \begin{bmatrix} i_T \\ -i_N \end{bmatrix} = Z_m - Z_m = 0 \quad (2-140)$$

Yukarıda belirtilen doğrusal bağlantı tahmin sürecinde sorun çıkarmaktadır (Tüzüntürk, 2005, s74). Bu sorunu aşmak için son birey ve son zaman dönemi temel olarak alınır ve birim kukla matrisi ile zaman kukla matrisinden ihmal edilerek aşağıda belirtilen yeni kukla matrisler oluşturulur.

- Z_m^* : son sütunu ihmal edilmiş Z_m
- Z_1^* : son sütunu ihmal edilmiş Z_1
- m_t^* :son satırı ihmal edilmiş m_t
- I_t^* :son satırı ihmal edilmiş I_t

Böylece model aşağıdaki biçimi alır.

$$y_{it} = Z_{m_l} a + Z_m^* m_t^* + Z_1^* I_t^* + u_{it} \quad \begin{matrix} i = 1, \dots, N-1 \\ t = 1, \dots, T-1 \end{matrix} \quad (2-141)$$

Kukla vektör ve kukla matrisler aşağıdaki θ birleştirilmiş kukla matrisi biçiminde ve katsayı vektör ve matrisleri de g' matrisinde bir araya getirilir.

$$q = [Z_{ml} \quad Z_m^* \quad Z_l^*] \quad (2-142)$$

$$g' = [a \quad m_i^* \quad I_t^*] \quad (2-143)$$

Model bu son değişikliklerden sonra aşağıdaki biçimi alır.

$$y = qg + Xb + u \quad (2-144)$$

u_{it} terimlerinin 0 ortalama ve sabit varyans ile bağımsız özdeş dağılımlı oldu varsayımı altında SEK tahmin edicileri parametrelerin DESTE¹¹ tahminlerini verecektir.

N ve T nin küçük olması durumunda modelde y ve x değişkenlerine Kovaryans dönüştürmesi uygulanır ve model SEK ile tahmin edilir (Tüzüntürk, 2005, s76). Birim etkili modele zaman dönemlerinin etkisi dahil edilerek model aşağıdaki biçime sokulur.

$$y_{it} = m_i + I_t + b'x_{it} + u_{it} \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T-1 \end{array} \quad (2-145)$$

Genişletilen bu modelde tam doğrusal bağıntı sorununu aşmak için T-1 zaman periyodu alınmıştır. Modelde yer alan çarpıklığın giderilmesi için ihmal edilen zaman periyodu modele sabit terim olarak eklenir ve temel dönem olarak yorumlanır. Böylece modelin yeni biçimi aşağıdaki gibi olur.

$$y_{it} = a + m_i + I_t + b'x_{it} + u_{it} \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array} \quad (2-146)$$

---

¹¹ DESTE: Doğrusal en iyi sapmasız tahmin edici

Bu son model için eğim parametre tahmini aşağıdaki gibidir.

$$\hat{\mathbf{b}}_{cv} = \frac{[\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T (x_{it} - \bar{x}_i - \bar{x}_t + \bar{x}_{..})(y_{it} - \bar{y}_i - \bar{y}_t + \bar{y}_{..})]}{[\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T (x_{it} - \bar{x}_i - \bar{x}_t + \bar{x}_{..})(x_{it} - \bar{x}_i - \bar{x}_t + \bar{x}_{..})']} \quad (2-147)$$

Bu sonuçtan faydalanarak diğer parametreler daha önce anlatılanlara benzer olarak aşağıdaki gibi çıkarılabilir.

$$\hat{\mathbf{m}}_i = (\bar{y}_i - \bar{y}) - \hat{\mathbf{b}}'(\bar{x}_i - \bar{x}) \quad (2-148)$$

$$\hat{\mathbf{m}}_t = (\bar{y}_t - \bar{y}) - \hat{\mathbf{b}}'(\bar{x}_t - \bar{x}) \quad (2-149)$$

$$\hat{\mathbf{m}} = \bar{y} - \hat{\mathbf{b}}'\bar{x} \quad (2-150)$$

Burada dikkat edilmesi gereken yukarıdaki çıkarsamayı yapabilmek için aşağıda belirtilen eşitliklerin doğru olduğunun varsayılması gerektiğidir. Bu varsayım anlamı μ_i , μ_t , ve μ değerlerinin bilinen sabitler (parametreler) olduğunun belirtilmesidir.

N ya da T'den biri küçük diğerinin ise büyük olduğu durumda aşağıdaki matrisle model soldan çarpılarak dönüştürme işlemi uygulanır ve dönüştürülmüş modelin tahmini SEK tahmin yöntemi ile yapılır.

$$\mathbf{k} = \mathbf{I}_{NT} - \mathbf{q}(\mathbf{q}'\mathbf{q})^{-1}\mathbf{q}' \quad (2-151)$$

Böylece model için KDEKK tahmin edicisi aşağıdaki gibidir.

$$\hat{\mathbf{b}} = (\mathbf{X}'\mathbf{k}\mathbf{X})^{-1}(\mathbf{X}'\mathbf{k}\mathbf{y}) \quad (2-152)$$

Model için kalıntı kareler ortalaması (modelin varyansı) aşağıda belirtildiği formül biçimi ile bulunur.

$$s^2 = \frac{\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T (y_{it} - \hat{y}_{it})}{NT - N - T - K + 1} \quad (2-153)$$

$$J(\hat{\mathbf{b}}) = s^2 (X'kX)^{-1} \quad (2-154)$$

$$J(\hat{\mathbf{m}}_t) = \frac{s^2}{T} + \bar{x}_t J(\hat{\mathbf{b}}) \bar{x}_t' \quad (2-155)$$

$$J(\hat{\mathbf{m}}_t) = \frac{s^2}{N} + \bar{x}_t J(\hat{\mathbf{b}}) \bar{x}_t' \quad (2-156)$$

2.3.3.2.2 RASGELE ETKİLİ MODELLER

Hem birimlerinin hem de zaman dönemleri etkilerinin modele rasgele etki ettiği varsayılırsa iki yönlü hata bileşenlerinde rasgele etkili modeller söz konusu olur. Bu modellerde hata teriminin üç ayrı bileşeni vardır.

$$u_{it} = m_i + l_t + u_{it} \quad (2-157)$$

Modelin varsayımları aşağıda belirtildiği gibidir.

- u_{it} bileşenleri stokastiktir.
- μ_i terimleri 0 ortalama ve sabit δ_μ^2 varyansı ile bağımsız özdeş dağılımlıdır.
- λ_t terimleri 0 ortalama ve sabit δ_λ^2 varyansı ile bağımsız özdeş dağılımlıdır.
- u_{it} terimleri 0 ortalama ve sabit δ_v^2 varyansı ile bağımsız özdeş dağılımlıdır.

Bu model için varyans aşağıdaki gibi yazılır (Baltagi, 2001, s.29).

$$J = E(uu') = z_m E(mm') z_m' + z_1 E(l l') z_1' + d_u^2 I_{NT} \quad (2-158)$$

$$= d_m^2 (I_N \otimes J_T) + d_l^2 (J_T \otimes I_N) + d_u^2 I_{NT} \quad (2-159)$$

Yukarıda belirtilen matrisin tersinin modele dönüşüm amacı ile eklenmesi gerekmektedir. Böylece u_{it} için söz konusu değişen varyans sorunu ortadan kaldırılabılır. Belirtilen modelin Varyans-Kovaryans matrisinin tersi aşağıdaki gibidir (Wallace ve Hussain, 1969).

$$\hat{b} = (X' k X)^{-1} (X' k y) \quad (2-160)$$

$$J^{-1} = \left[\frac{1}{d_u^2} [I_{NT} - \frac{d_m^2}{d_u^2 + T d_m^2} Z_m Z_m' - \frac{d_l^2}{d_u^2 + N d_l^2} Z_1 Z_1' + \frac{d_m^2 d_l^2}{(d_u^2 + T d_m^2)(d_u^2 + N d_l^2)} \left[\frac{N d_m^2 + T d_l^2 + 2 d_u^2}{N d_m^2 + T d_l^2 + d_u^2} \right] I_{NT} \right] \quad (2-161)$$

Model J^{-1} ile soldan çarpıldığında m_i ve I_i 'lerin etkisi arındırılır. Etkiler arındırıldıktan sonra uygulanacak SEK tahmin yöntemi ile parametrelerin etkin tahminlerine ulaşılır. Bu tahminler aşağıda ki gibidir.

$$\hat{b}_{RE} = (X'J^{-1}X)^{-1}(X'J^{-1}y) \quad (2-162)$$

Tahminlerin yapılabilmesi için tek yönlü rasgele modellerde olduğu gibi hata bileşenlerinin tahmin edilmesi gerekir. Bunu için izlenecek yöntemler tek yönlü modellerdekine benzer olarak sürdürülebilir.

2.3.3.3 SABİT ETKİ Mİ RASSAL ETKİ Mİ?

Araştırmacı çalışmasında sabit etkili ya da rassal etkili modeller arasından seçim yaparken, öncelikle veriye uygun beklentilere paralel olan modelleri tahmin etmelidir. Bunun için yatay kesitler göz önüne alınarak örnek verilirse (2-9) modelinde a_i terimlerine “tahmin edilecek bilinen parametreler olarak mı yoksa rasgele gözlenemeyen rasgele etkiler olarak mı bakılacağı önemlidir” düşüncesi yanlıştır (Wooldridge, 2002, 251-252). Burada aslında sabit etkili modelin seçimi araştırmacının gözlenen ve gözlenemeyen zaman bağımsız değişkenler arasında keyfi bir miktar ilişkiyi kabul edilebilir (olağan) görmesi anlamındadır. Sabit etkili modelde birim etkisi ile gözlenen açıklayıcı değişkenler arasında ilişki olmaması şartı yoktur ve hatta çoğu zaman ilişkili olur (Hsiao, 2002, 28).

Tahmin edilen modellerin kalıntıları üzerinden, rassal etkili tasarlanan modeller arasından anlamlı çıkanlar içerisinde en iyi model Lagrange Çoğaltanı testi ile seçmelidir (Baltagi, 2001, s.60). Burada varyans bileşenlerinin testi amaçlanmaktadır. Bu test aşağıdaki test istatistikleri ile yapılır.

$$LM_1 = \frac{NT}{2(T-1)} \left[\frac{\sum_{i=1}^N \left[\sum_{t=1}^N u_{it} \right]^2}{\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^N u_{it}} - 1 \right]^2 \quad (2-163)$$

$$LM_2 = \frac{NT}{2(N-1)} \left[\frac{\sum_{t=1}^T \left[\sum_{i=1}^N u_{it} \right]^2}{\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^N u_{it}} - 1 \right]^2 \quad (2-164)$$

$$LM = LM_1 + LM_2 \quad (2-165)$$

Burada kullanılan artıklar çift etkili rasgele model tahminindeki artıklardır.

Aşağıdaki hipotezlerin testi sırası ile ilk hipotez için LM_1 ile ikincisi için LM_2 ile sonuncusu için ise LM test istatistiği ile yapılarak kritik değerleri ile karşılaştırılır. Bu test istatistikleri Ki-Kare dağılırlar.

$$H_o : d_a^2 = 0 \quad (2-166)$$

$$H_o : d_l^2 = 0 \quad (2-167)$$

$$H_o : d_a^2 = d_l^2 = 0 \quad (2-168)$$

LM, LM_1 ve LM_2 test istatistiklerinin dağılımları aşağıdaki gibidir.

$$LM_1 \sim c_1^2 \quad (2-169)$$

$$LM_2 \sim c_1^2 \quad (2-169)$$

$$LM \sim c_2^2 \quad (2-169)$$

Sabit etkili modellerden anlamlı çıkanlar arsından en uygun model ise daha önce anlatılan Kovaryans Analizi yöntemi ile seçilir.

Her iki model arasında seçim yaparken ise Hausman testinden faydalanılır. Rasgele etkili modelin en önemli varsayımı gözlenebilen açıklayıcı değişkenlerin tamamen dışsal olması ve $E(u_{it} / x_{it}) = 0$ olmasıdır. Aslında H_0 hipotezinin doğru olması durumunda Genelleştirilmiş EKK tahmin edicisi yansız tutarlı ve asimptotik olarak etkimdir ancak hipotezin doğru olmaması durumunda ise tutarlı değildir. Oysa grup içi tahmin edici, her iki durumda da tutarlıdır (Baltagi, 1995, 68).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE YÖNELEN TURİZM TALEBİ

3. TÜRKİYE TURİZMİNİN PANEL VERİLER İLE İNCELENMESİ

3.1 ÇALIŞMANIN KONUSU VE AMACI

Bu çalışma ile Türkiye için önemli bir gelir kaynağı olan turizm gelirlerinde temel bir belirleyici olan Türkiye'ye gelen turist sayısı konu alınmıştır. Çalışmada her yıl Türkiye'ye çeşitli ülkelerden gelen turist sayıları verileri incelenmiştir. Söz konusu veriler özellikle ülkelerin kişi başına milli gelir verileri ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca söz edilen modelleme esnasında salt kişi başı milli gelir yanında alternatif açıklayıcı yaklaşımlara da başvurulmuştur.

Çalışmada önce verilerin betimsel istatistikleri hesaplanmıştır. Takip eden aşamada modeller kurulmaya çalışılmıştır. Turizm için planlama çalışmalarına ışık tutması planlanan sonuçlara ulaşılması ve tespit edilen durumun modellenmesi amaçlanmıştır. Bu nedenle önce farklı modeller karşılaştırılmış ve ilişki modellenmeye çalışılmıştır. Sabit ve rasgele etkili sabit eğim değişken kesme modelleri incelenmiştir. Seçilen modellerde sabit etkili modeller üzerine yoğunlaşmıştır. Bu uygulamanın gerekçesi turizm için çalışmada ele alınan dönemde Türkiye'ye en çok turist gelen ülkelerin incelenmesidir. Yani ülkeler açısından seçim rasgele değildir. Ancak Hausman testine kadar bu sonuca kesin karar vermek doğru olmayabilir.

Bu çalışmada değişkenler arasındaki ilişki yapıları en uygun model ile modellenmeye çalışılmış ve incelenen ülkelere Türkiye'ye gelen turist sayıları ülkelerin milli gelirleri esas dayanak olmak üzere küçük bir takım değişiklikler gösteren bir yapı ile açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışma için seçilmiş ülkelerin belirlenmesinde 1996 ve 2006 yılları arasındaki dönemde Türkiye'ye en çok turist gönderen ilk yirmi ülke ele alınmıştır. Bu ülkelere söz edilen dönemde Türkiye'ye gelen toplam turist sayısı yine aynı dönemde Türkiye'ye tüm diğer dünya

lkelerinden gelen turist sayısının (138.563.971) toplam % 82,82'sini oluşturmaktadır.

3.2 ÇALIŞMADA KULLANILAN VERİLER

Bu çalışmada 1996 yılından 2006 yılına kadar olan dönem kapsamıőtır. Çalışmada Türkiye'ye çeşitli ülkelerden gelen turist sayıları incelenmiştir. Bu verilerin iliőkilendirilebilmesi için ülkelerin çeşitli verilerine ulaőılmaya çalışılmıştır. Bu çaba pek baőarılı olmamıőtır. lkeler ile ilgili hava alanlarından inip kalkan uçak sayıları ve benzeri veriler elde edilmiştir. Ancak bu veriler turizmin nedeni olmaktan çok sonucudur. Bu çalışmada ise Türkiye'ye çeşitli ülkelerden gelen turist sayılarını açıklayabilecek verilere ihtiyaç duyulmuőtur. Bu nedenle ülkelerin incelenen dönemde kişi başı milli gelirler rakamlarına ulaőılmıőtır.

Çalışma için oldukça yararlı olacağı düşünülen Turizm için yapılan tanıtım harcamaları verilerine ulaőılmaya çalışılmış ancak bu veriler bulunamamıştır. Yalnızca incelenen ülkeler bazında olmayıp Türkiye tarafından her bir ülkede yapılan turizm tanıtım harcamaları verilerinin derlenmesinin önemi bu tarz bir çalışmada ortaya çıkmaktadır.

Söz konusu turizm verilerine T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı tarafından, Dıő İőleri Bakanlığı ile ortaklaőa yürütülen çalışmalar sonucunda uygulanan anketler sonucu derlenen TÜİK veri tabanlarından ulaőılmıőtır. Ülkelerin kişi başı milli gelir rakamlarına ise Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından kullanıma sunulan Dünya Geliőme Göstergeleri (World Development Indicators) veri tabanlarından ulaőılmıőtır. zmler için SAS 8.1 ve Eviews 5.1 paket programları kullanılmıştır.

3.3 ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Çalışmada 1996-2006 yılları arasında Türkiye'ye gelen yabancı turistlerin sayısı bağımlı değişken olarak ele alınmıştır. Bu değişkenin modellenmesinde söz konusu ülkeler için kişi başına düşen milli gelir rakamları açıklayıcı değişken olarak incelenmiş ve modellere dahil edilmiştir.

Çalışmada incelenecek modeller aşağıda sıralanmıştır.

Model 1: Birleştirilmiş(Pooled) regresyon

$$TS_{it} = a + bKBMG_{it} + u_{it} \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array}$$

Model 2: Birim etki modeli (μ_i sabit)

$$TS_{it} = a + m_i + bKBMG_{it} + u_{it} \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array}$$

Model 3: Zaman etki modeli (λ_t sabit)

$$TS_{it} = a + l_t + bKBMG_{it} + u_{it} \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array}$$

Model 4: Birim ve zaman etki modeli (μ_i sabit, λ_t sabit)

$$TS_{it} = a + m_i + l_t + bKBMG_{it} + u_{it} \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array}$$

Model 5: Birim etki modeli (μ_i rassal)

$$TS_{it} = a + m_i + bKBMG_{it} + u_{it} \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array}$$

Model 6: Zaman etki modeli (λ_t rassal)

$$TS_{it} = a + I_t + bKBMG_{it} + u_{it} \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array}$$

Model 7: Birim ve zaman etki modeli (μ_i rassal, λ_t rassal)

$$TS_{it} = a + m_i + I_t + bKBMG_{it} + u_{it} \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array}$$

Yukarıda belirtilen modellerde, TS yıllık gelen turist sayısını ve KBMG ülkelerin Kişi Baçına milli gelirlerini ifade etmektedir.

3.4 TÜRKİYE'YE TURİZM TALEBİ

Türkiye'ye 1996 ve 2006 yılları arası yabancı ülkelerden gelen yıllık turist sayıları sabit eğim değişken kesme modelleri ile incelenmiştir. Gelen turist sayıları yıllık sürelerde bağımlı değişken olarak alınmış ve incelenen ülkelerin kişi başı milli gelir verilerine regres edilmiştir.

Çalışmanın yöntemi başlığı altında belirtilen yedi adet model sıra ile denenecektir. Bu süreçte öncelikle birleştirilmiş model denenecek ve daha sonra birim ve zaman etkili tek yönlü modeller denenecektir. Takip eden aşamada bu

denemenin sonucu önemli çıkarsa birim ve zaman etkisinin birlikte ele alındığı sabit etkili model denenecektir.

Aynı paralellikte, birim etkili tek yönlü rasgele model denenecektir. Sonraki aşamada zaman etkili tek yönlü rasgele model denenecektir. Bu sonuçların her ikisinin de önemli bulunması sonucunda, birim ve zaman etkisinin birlikte ele alındığı rasgele etkili model denenecektir.

Sabit etkili modeller arasından en uygun model Kovaryans Analizi ile seçilecek, rassal etkili modeller arasından en uygun model LM (Lagrange Çoğaltanı) testi ile seçilecek ve sonuçta bulunan iki adet model de (sabit etkili model grubu içerisinde bulunan en iyi model ile rassal etkili model grubu içerisinde bulunan en iyi model) Hausman testi ile karşılaştırılacaktır.

3.5 BULGULAR

Yukarıda ifade edilen adımlara ilişkin bulgular aşağıda özetlenmiştir.

Model 1: Birleştirilmiş(Pooled) regresyon

$$TS_{it} = a + bKBMG_{it} + u_{it} \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array}$$

Yöntem: Birleştirilmiş (pooled)

Ölçüler	Değerler
R-KARE	0,031091009
Düzeltilmiş R-KARE	0,026646473
Modelin Standart hatası	664362,1231
Kalıntı Kareler Toplamı	9,62202E+13
F-	6,995331937
Modelin Olasılığı	0,008766895
Akaike Bilgi Kriteri	29,66009169

D.W.= 0,071615847

Çizelge-3. Model 1 tahmini için istatistikler

Model 2: Birim etki modeli (μ_i sabit)

$$TS_{it} = a + m_i + bKBMG_{it} + u_{it} \quad i = 1, \dots, N$$

$$t = 1, \dots, T$$

Yöntem: Yatay kesit sabit etki

Ölçüler	Değerler
R-KARE	0,804221854
Düzeltilmiş R-KARE	0,784545658
Modelin Standart hatası	312569,9233
Kalıntı Kareler Toplamı	1,94423E+13
F-	40,8728328
İstatistiği	40,8728328
Modelin Olasılığı	1,99E-59
Akaike Bilgi Kriteri	28,23363039

D.W.= 0,325772455

Çizelge-4. Model 2 tahmini için istatistikler

Model 3: Zaman etki modeli (λ_t sabit)

$$TS_{it} = a + I_t + bKBMG_{it} + u_{it} \quad i = 1, \dots, N$$

$$t = 1, \dots, T$$

Yöntem: Zaman Dönemleri sabit etki

Ölçüler	Değerler
R-KARE	0,101581546
Düzeltilmiş R-KARE	0,054069032
Modelin Standart hatası	654936,6329
Kalıntı Kareler Toplamı	8,92199E+13
F-İstatistiği	2,137995585
Modelin Olasılığı	0,01912812
Akaike Bilgi Kriteri	29,67546604

D.W.= 0,054363343

Çizelge-5. Model 3 tahmini için istatistikler

Model 4: Birim ve zaman etki modeli (μ_i sabit, λ_t sabit)

$$TS_{it} = a + m_i + I_t + bKBMG_{it} + u_{it} \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array}$$

Zaman Dönemleri ve yatay kesit sabit

Yöntem: etki

Ölçüler	Değerler
R-KARE	0,887996643
Düzeltilmiş R-KARE	0,870218333
Modelin Standart hatası	242591,8662
Kalıntı Kareler Toplamı	1,11228E+13
F-İstatistiği	49,94831419
Modelin Olasılığı	4,11E-74
Akaike Bilgi Kriteri	27,76608621

D.W.= 0,404312133

Çizelge-6. Model 4 tahmini için istatistikler

Model 5: Birim etki modeli (μ_i rassal)

$$TS_{it} = a + m_i + bKBMG_{it} + u_{it} \quad \begin{array}{l} i = 1, \dots, N \\ t = 1, \dots, T \end{array}$$

Yöntem:	Yatay kesit rasgele etki	
Ölçüler		Değerler
R-KARE		0,012205251
Düzeltilmiş R-KARE		0,007674083
Modelin Standart hatası		312115,5845
Kalıntı Kareler Toplamı		2,12367E+13
F-İstatistiği		2,693621149
Modelin Olasılığı		0,102192511
D.W.=	0,065409078	

Çizelge-7. Model 5 tahmini için istatistikler

Model 6: Zaman etki modeli (λ_t rassal)

$$TS_{it} = a + I_t + bKBMG_{it} + u_{it} \quad i = 1, \dots, N$$

$$t = 1, \dots, T$$

Yöntem:	Zaman dönemleri rasgele etki	
Ölçüler*		Değerler
R-KARE		0,031091009
Düzeltilmiş R-KARE		0,026646473
Modelin Standart hatası		664362,1231
Kalıntı Kareler Toplamı		9,62202E+13
F-İstatistiği		6,995331937
Modelin Olasılığı		0,008766895
D.W.=	0,071615847	

* Ölçüler ağırlıklandırılmış model için hesaplanmıştır.

Çizelge-8. Model 6 tahmini için istatistikler

Model 7: Birim ve zaman etki modeli (μ_i rassal, λ_t rassal)

$$TS_{it} = a + m_i + I_t + bKBMG_{it} + u_{it} \quad i = 1, \dots, N$$

$$t = 1, \dots, T$$

Yöntem:	Yatay kesit ve zaman dönemleri rasgele etki	
Ölçüler*	Değerler	
R-KARE	0,001097272	
Düzeltilmiş R-KARE	-0,003484851	
Modelin Standart hatası	255096,0806	
Kalıntı Kareler Toplamı	1,41861E+13	
F-İstatistiği	0,239468053	
Modelin		
Olasılığı	0,625082592	
D.W.=	0,063009459	

* Ölçüler ağırlıklandırılmış model için hesaplanmıştır.
Çizelge-9. Model 7 tahmini için istatistikler

Bu sonuçlara göre rasgele etkili modellerin yalnızca biri (6 numaralı model) dışında tamamı % 5 yanılma düzeyinde önemsiz çıkmıştır. Ancak 6 numaralı modelde de R^2 nin oldukça düşük çıkması (neredeyse 0) ve D.W. istatistiğinin hata terimleri arasında otokorelasyona işaret ettiğine dikkat edilirse bu modelin de güvenilir olmadığı açıktır. Dolayısıyla 5, 6 ve 7 numaralı modeller analiz dışına itilmiş ve LM testlerine gerek kalmamıştır.

Sabit etkili modeller olan 1, 2, 3 ve 4 numaralı modellerden hepsi % 5 yanılma düzeyinde önemli çıkmıştır. Sabit etkili modellerin tamamının % 5 yanılma düzeyinde önemli çıkmasına karşın 2 ve 4 numaralı modeller haricinde R^2 değerleri de tatmin edici bulunmamıştır.

Yatay kesit sabit etki model analizi

S_3^2	96220192683312,70
S_1^2	19442291430915,20
$S_3^2 - S_1^2$	76777901252397,50
DOF _N	38
DOF _D	180
F _{HESAP}	18,70586071
F _{KRITİK}	1,4719

Çizelge-10. Yatay kesit Kovaryans Analizi

Zaman dönemleri sabit etki model analizi

s_3^2	96220192683312,70
s_1^2	89219934560736,30
$s_3^2-s_1^2$	7000258122576,41
DOF _N	38
DOF _D	180
F _{HESAP}	0,371655926
F _{KRİTİK}	1,4719

Çizelge-11. Zaman dönemleri Kovaryans Analizi

Zaten yukarıdaki Kovaryans Analizi sonuçlarına göre de zaman dönemleri sabit etki modeli ile birleştirilmiş model karşılaştırılmasında zaman dönemlerine göre katsayıların değişmediği sonucuna varılmıştır. Bu durumda 4 numaralı modelin denenmesi de anlamsızdır.

Buraya kadar yapılan analizler ile bulunan sonuçlara göre en iyi model, 2 numaralı model olarak bulunmuştur. Kovaryans Analizi sonuçları da aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi birim etkilerinin birleştirilmiş modele göre farklılaştığı sonucunu çıkarmıştır. Modelin anlamlılığının yanında R^2 değeri de yüksek çıkmıştır. Ancak buraya kadar ki en iyi model olmasına karşın, 2 numaralı model hata terimlerinde serisel ilişkiye işaret etmektedir (D.W.=0,325772).

Bu durumda model dışında önemli değişkenler kaldığı düşüncesi belirmeye başlamıştır.

Turizm konusunda özellikle tanıtım çalışmalarının önemi büyüktür. Ancak bu çalışmalardan daha etkili olan ise turistlerin ülkelerine döndüklerinde ziyaret ettikleri ülkeleri anlatmalarındır. Dolayısı ile modele her ülkeden bir yıl önce gelen turist sayısının eklenmesi ile hem otokorelasyondan kurtulunması hem de modelin incelenen durumu açıklama oranının yani R^2 değerinin artması beklenmelidir.

Nihayet bağımlı değişkenin bir zaman dönemi gecikmeli verilerinin 2 numaralı modele açıklayıcı değişken olarak eklenmesi ile 8 numaralı model bulunmuştur.

Model 8: Birim ve zaman etki modeli AR(1) (μ_i sabit)

$$TS_{it} = a + m_i + TS_{i,t-1} + bKBMG_{it} + u_{it} \quad i = 1, \dots, N$$

$$t = 1, \dots, T$$

Yöntem:	Yatay kesit sabit etki bir dönem gecikmeli modeli
Ölçüler	Değerler
R-KARE	0,949501736
Düzeltilmiş R-KARE	0,943544076
Modelin Standart hatası	163464,9073
Kalıntı Kareler Toplamı	4,7563E+12
F-İstatistiği	159,3749357
Modelin Olasılığı	1,20E-103
Akaike Bilgi Kriteri	26,95005047
D.W.=	1,806113442

Çizelge-12. Model 8 tahmini için istatistikler

Bu son modelde aynı zamanda yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi tüm istatistikler tatmini edici düzeyde görülebilir. D.W. istatistiğinin 2 değerine çok yaklaşmış olması neticesinde ardışık bağımlılık sorununun giderildiği sonucuna varılabilir. R^2 değeri de yaklaşık % 95 gibi oldukça iyi bir düzeye çıkmıştır. Bu modele ilişkin ülkeler (birim) için kesme sabitleri tahminleri aşağıda belirtilmiştir. Modele sabit terim eklendiğine dikkat edilirse bu sabitler ülkeler için ortalama sabit terimden sapmaları göstermektedir. Analizler esnasında ülke adları için kullanılan kısaltmaların anlamları kısaltmalar dizelgesinde verilmiştir.

Değişken	Katsayı	Standart hata	t-istatistiği	Olasılık
Ortak Kesme	913.871,8810897070	179.766,9096296600	5,0836490596	9,32E+07
Eğim	-0,0598239232	0,1073889036	-0,5570773258	0,578174391
AR(1)	0,8874336482	0,0400784114	22,1424357076	5,11E-39

Çizelge-13. Model 8 için eğim ve ortak katsayıları tahminleri

ÜLKE ADI	SABİT TERİM TAHMİNİ	ORTAK KESMEDEN FARK
A.B.D.	-333250,5913	580.621
ALMANYA	3388436,323	4.302.308
AVUSTURYA	-407598,45	506.273
AZERBEYCAN	-468240,4173	445.631
BELÇİKA	-338040,4335	575.831
DANİMARKA	-674808,59	239.063
İNGİLTERE	960328,6924	1.874.201
FRANSA	-99401,52851	814.470
BULGARİSTAN	666908,3865	1.580.780
GÜRCİSTAN	-334585,7012	579.286
İRAN	-22087,99977	891.784
İSRAİL	-523139,5862	390.732
İSVEÇ	-559589,1659	354.283
İTALYA	-458015,8466	455.856
HOLLANDA	420496,3299	1.334.368
ROMANYA	-593285,3045	320.587
RUSYA	728525,4651	1.642.397
SURİYE	-609657,762	304.214
UKRAYNA	-348243,8062	565.628
YUNANİSTAN	-394750,014	519.122

Çizelge-14. Model 8 için Ülke katsayıları tahminleri

Yukarıda bulunan sonuçlara göre aşağıdaki 9 numaralı model de denenmiş ancak model 8'den daha iyi sonuçlar bulunamamıştır.

Model 9: Birim ve zaman etki modeli AR(2) (μ_i sabit)

$$TS_{it} = a + m_i + TS_{i,t-2} + bKBMG_{it} + u_{it} \quad i = 1, \dots, N$$
$$t = 1, \dots, T$$

Yöntem:	Yatay kesit sabit etki iki dönem gecikmeli modeli	
Ölçüler	Değerler	
R-KARE	0,889342542	
Düzeltilmiş R-KARE	0,888092175	
Modelin Standart hatası	235595,6224	
Kalıntı Kareler Toplamı	9,82444E+12	
F-İstatistiği	711,2653418	
Modelin Olasılığı	2,47E-85	
Akaike Bilgi Kriteri	27,59414758	
D.W.=	1,204431715	

Çizelge-15. Model 9 tahmini için istatistikler.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4.SONUÇ

Turizm alanında daha önce Öztürk ve Yazıcıoğlu (2002)'nin teorik bir çalışması mevcuttur. Söz konusu çalışmada turizm türleri ayrıntılı olarak sınıflandırılmıştır. Ancak çalışmada bir modelleme yapılmamıştır. Ayrıca Tunç (2001) tarafından yapılan çalışmada turizm olgusu değerlendirilirken terörizme de yer verilmiştir. Tunç, çalışmasında yatay kesit verileri kullanmıştır. Tunç ve Kılıçlar (2004) yine turizm alanında yaptıkları çalışmalarda halkın turiste bakışını da değerlendirmişlerdir. Ünlüöner ve Kılıçlar (2004) da bu alanda araştırma yapmalarına ve uzun bir zaman dönemini çalışmalarında incelemelerine karşın araştırmaları betimsel istatistikler düzeyinde sözel bir araştırma olarak kalmıştır. Yine bu alana hizmet eden Kızılırmak ve Kurtuldu (2005) yatay kesitler üzerine çalışmışlardır. Ünlüöner ve Sevim (2005) turistik arz kaynakları üzerine yatay kesit veriler ile çalışmışlardır.

Bu çalışmada 1996 ve 2006 yılları arasındaki on bir yıllık dönemde yıllık olarak Türkiye'ye diğer ülkelerden gelen turist sayıları incelenmiştir. İncelenen bu veriler ilgili ülkelerin kişi başı milli gelirleri ile ilişkilendirilmiştir. En önemli ülkelerin seçilmesine uygun olarak sonuçta sabit etkili bir modeli en iyi model olarak belirlemek beklentilere uygundur.

Çalışmada sabit eğimli değişken kesmeli modeller üzerinde çalışılmıştır. Değişken eğimli modeller uygulamalarda pek tercih edilmemektedir. Çünkü hesaplamalarda çok zorluk çıkmaktadır.

Modellerin tahmininde izlenen sıra araştırmacı tarafından belirlenmiştir. İlk aşamada sabit etkili modeller üzerinde çalışılmıştır. Daha sonra rassal etkili modeller tahmin edilmiştir. Bu iki grup modellerin tahmin edilen birleştirilmiş regresyon modeli ile karşılaştırılması ile önemli parametrelere sahip modeller her iki gruptan çıkarılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Birleştirilmiş regresyon modeli önemli çıkmıştır. Sabit etkili modeller için zaman etki modeli de önemli bulunmuştur. Çift etkili sabit modelin de bu sonuçlara göre önemli çıkması beklenmiştir. Söz konusu model için beklentiler gerçekleşmiştir. Bu durumda sabit etkili modeller arasından en iyi model Kovaryans Analizi ile belirlenmiştir. Sabit etkili model grubundan en iyi model yatay kesit etkili model olarak bulunmuştur. Birleştirilmiş regresyon ile karşılaştırılması sonucunda sabit etkili modellerde yatay kesitlerin etkisi önemli bulunmuştur. Ancak zaman etkisi için sonuç önemsiz çıkmıştır. Böylece sabit etkili model grubundan en iyi model yatay kesit etkili model olarak bulunmuştur

Rassal etkili modellerde ise önemli bir model bulunamamıştır. F testi ve olasılık düzeyi incelenerek önemli olduğu ilk bakışta düşünülen zaman etkili rassal modelde ise açıklama oranının % 1 civarında olması ile bu modelde ele alınmaya değecek bir anlam taşımamaktadır. Ayrıca serisel ilişkiler de rassal modelde önemli derecede çıkmıştır. Rassal etkiler modellerinde genelleştirilmiş EKK yöntemi için varyans bileşenleri tahmininde Swamy Arora Tekniği kullanılmıştır.

Bu aşamalardan sonra en iyi model birim etkili sabit etki modeli olarak bulunmuştur. Modelin açıklama oranı % 80'lere yakın olmasına karşın serisel ilişki sorunu gözlenmiştir. Bu sorunun aşılabilmesi için modele bağımlı değişken olan turist sayılarının bir dönem gecikmeli serisi bağımsız değişken olarak eklenmiştir. Bu yöntem ile Durbin Watson istatistiği tatmin edici seviyelere (1,80) çıkmıştır. Ayrıca modelin açıklama oranı da % 94'lere kadar çıkmıştır. Bu durumda serisel ilişki sorunundan kurtulduğu düşünülebilir.

Bu sonuçlara göre incelenen dönemde Türkiye'ye yönelen Turizm talebini yıllık milliyetlere göre gelen turist sayısı ile açıklayan en iyi modelin yatay kesit sabit etkili bir dönem gecikmeli model olduğu sonucuna varılmıştır.

İleride bu tarz çalışmalar için eksikliği şiddetle hissedilen ülkeler bazında Türkiye'nin yaptığı tanıtım çalışmalarına ilişkin verilerin izlenmesi turizm sektörüne

ilişkin planlamalara yol gösterebilecek önemli araştırmalara tetikleyici olacaktır. Bu çalışmada arzu edilen bu değişkenlere ulaşamadığı için aynı tanıtımın daha yüksek bir etki ile daha önce ilgili ülkelerden Türkiye'ye gelen turistlerin sayısı ile belirlenebileceği düşünülmüştür. Ne de olsa bir vecizeye göre, "En iyi tanıtım memnun ayrılan turisttir".

Eksikliği hissedilen bu veri toplama sürecinin gerekli düzenlemelere kavuşturulması sonucunda turizm alanındaki araştırmaların kalitesinin artması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

Arellano, Manuel, 2003, *Panel Data Econometrics*, Oxford University Press.

Baltagi, Badi H., 2001, *Econometric Analysis Of Panel Data*, John Wiley&Sons Ltd.

Cohen, Jacob, 2003, *Applied Multiple Regression - Correlation Analysis for the Behavioral Sciences*.Mahwah, NJ, USA: Lawrence Erlbaum Associates, Incorporated.

ÇINGİ, Hülya, 1994, *Örnekleme Kuramı*, Hacettepe Üniversitesi Fen Fakültesi Basımevi.

“Dünyanın sekizinci harikası... 'Palmiye' adası hazır...”, (2006, Ağustos 9), Milliyet.

Gujarati, Damodar N., 2003, *Basic Econometrics*, McGraw-Hill Companies.

Frees, Edward W., 2004, *Longitudinal And Panel Data, Analysis And Applications In The Social Sciences*, Cambridge University Press.

Heckman James J., 1979, Sample Selection Bias As A Specification Error, *Econometrica* (Pre-1986). Evanston: Jan 1979. Vol. 47, Iss. 1; S. 153

Hsiao, Cheng, 1985, Benefits And Limitations Of Panel Data, *Econometric Reviews*, Vol. 4, Pp.121-174

Hsiao, Cheng, 2002, *Analysis Of Panel Data*, West Nyack, Ny, USA: Cambridge University Pres.

İşyar, Yüksel, 1997, *Model Kurma Teknikleri*, Uludağ Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, Bursa.

Judge George G., 1998, *Introduction To The Theory and Practice Of Econometrics*, John Wiley&Sons Ltd., S. 479-493

Kızılırmak İsmail, Kurtuldu Hüseyin, 2005, Kültürel Turizmin Önemi Ve Tüketici Tercihlerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Çalışma, *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Fakültesi Dergisi* 1. Say, s:100-120.

Maddala, G. S. ; Mount, T. D., 1973, Comparative Study Of Alternative Estimators Forriance Components Model Used In Econometric Applications, *Journal Of American Statistical Association*, Vol. 68, 1973.

Mundlak, Yair, 1978, On The Pooling Of Time Series And Cross Section Data, *Econometrica*, Vol. 46, 1978.

Rawlings, John O., 1998, *Applied Regression Analysis: A Research Tool*. Springer-Verlag New York, Incorporated, s 76-80.

Öztürk Yüksel, Yazıcıoğlu İrfan, 2002, , Gelişmekte olan Ülkeler İçin Alternatif Turizm Faaliyetleri Üzerine Teorik Bir Çalışma, *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Fakültesi Dergisi* 2. sayı,s:183-195.

T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı web sitesi, www.kultur.gov.tr

Tarı Recep, , 1999, *Ekonometri* Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd.

Tatlıdil, Hüseyin, 2002, *Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Analiz*, Ankara,.

Tunç, Azize, 2003, Dünyadaki Türkiye İmajının Turizm Sektörüne Etkisi ve Bir Uygulama, *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Fakültesi Dergisi* 1. sayı, s:38-5

Tüzüntürk, S., 2005, İşlem Sıklığı Ve Hacmi İle Fiyat Volatilitesi İlişkisi : İMKB Örneği Yüksek Lisans Tezi Uludağ Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Ekonometri Anabilim Dalı

Ünlüönen Kurban, Kılıçlar Arzu, ,2004, Ekonomik Yansımalarla Türk Turizminin Seksen Yılı, *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Fakültesi Dergisi*, 1.sayı, s:131-156

Ünlüönen Kurban, Sevim Burhan, 2005, Turistik Arz Kaynaklarının Değerlendirmesinde Yerel Yönetimlerin, Sivil Toplum Örgütleri, Eğitim Kurumları ve Yerel Medyanın Rolüne İlişkin Bir Uygulama: Zonguldak İli Örneği, *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Fakültesi Dergisi*, 2. sayı, s:59-79

Wallace, T. D.; Hussain, Ashiq, 1969, The Use Of Error Components Models In Combining Cross Section With Time Series Data, *Econometrica*, Vol. 37.

Wooldridge, Jeffrey M., 2002, *Econometric Analysis Of Cross Section And Panel Data*, The Mit Press.

EKLER

EK 1: ANALİZ SONUÇ TABLOLARI

Model 1:

Dependent Variable: Y_?
Method: Pooled Least Squares
Date: 06/25/07 Time: 01:49
Sample: 1996 2006
Included observations: 11
Cross-sections included: 20
Total pool (balanced) observations: 220

Variable	Coefficient	Std, Error	t-Statistic	Prob,
C	572356,800791401	48723,5795395709	11,7470187166064	5,24389000861172e-25
X_?	-0,538771363988721	0,203704367769431	-2,64486898287104	0,00876689489894364
R-squared	0,0310910092060306	Mean dependent var		521638,172727273
Adjusted R-squared	0,0266464725510124	S,D, dependent var		673394,493544282
S,E, of regression	664362,123135717	Akaike info criterion		29,6600916929654
Sum squared resid	96220192683312,7	Schwarz criterion		29,6909428524777
Log likelihood	-3260,61008622619	F-statistic		6,99533193655328
Durbin-Watson stat	0,0716158467017029	Prob(F-statistic)		0,00876689489894364

Model 2:

Dependent Variable: Y_?
Method: Pooled Least Squares
Date: 06/25/07 Time: 01:51
Sample: 1996 2006
Included observations: 11
Cross-sections included: 20
Total pool (balanced) observations: 220

Variable	Coefficient	Std, Error	t-Statistic	Prob,
C	543505,935230031	25662,0595799924	21,1793575467255	6,98099155074351e-53
X_?	-0,232295799012851	0,155560964969979	-1,49327820804969	0,136948168664432
Fixed Effects (Cross)				

ABD--C	-245914,652566555
ALM--C	2333319,30131195
AUS--C	-203193,425861216
AZE--C	-231548,039970446
BEL--C	-254730,630671685
DEN--C	-377422,00560466
ENG--C	497604,583375276
FRA--C	-81860,5778438288
BUL--C	165670,551146497
GUR--C	-191215,035815882
IRA--C	-47146,3758105952
ISR--C	-260648,891891752
ISV--C	-323646,618675131
ITA--C	-316081,688812186
NED--C	123334,756423426
ROM--C	-275586,355515525
RUS--C	557695,800332541
SRY--C	-391922,069824945
UKR--C	-216044,073219835
YUN--C	-260664,550505461

Effects Specification

Cross-section fixed (dummy variables)

R-squared	0,804221853607686	Mean dependent var	521638,172727273
Adjusted R-squared	0,784545657990368	S,D, dependent var	673394,493544282
S,E, of regression	312569,923280011	Akaike info criterion	28,2336303909412
Sum squared resid	19442291430915,2	Schwarz criterion	28,5575675658203
Log likelihood	-3084,69934300353	F-statistic	40,8728328000485
Durbin-Watson stat	0,325772454660664	Prob(F-statistic)	1,99323556251223e-59

Model 3:

Dependent Variable: Y_?

Method: Pooled Least Squares

Date: 06/25/07 Time: 01:51

Sample: 1996 2006

Included observations: 11

Cross-sections included: 20

Total pool (balanced) observations: 220

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob,

C	559727,369281563	48187,2134780451	11,6156824369308	2,28984086104886e-24
X_?	-0,404612056044619	0,204958877099482	-1,97411335273968	0,0496923737443964
Fixed Effects (Period)				
1996--C	-181079,503625606			
1997--C	-128663,253780104			
1998--C	-151293,726505527			
1999--C	-237284,396599017			
2000--C	-120024,425625611			
2001--C	-63787,2475882897			
2002--C	46904,607665623			
2003--C	70127,6317568807			
2004--C	183315,457564417			
2005--C	327042,372697325			
2006--C	254742,484039906			

Effects Specification

Period fixed (dummy variables)

R-squared	0,101581546001839	Mean dependent var	521638,172727273
Adjusted R-squared	0,0540690316077051	S,D, dependent var	673394,493544282
S,E, of regression	654936,632874099	Akaike info criterion	29,6754660413167
Sum squared resid	89219934560736,3	Schwarz criterion	29,8605729983905
Log likelihood	-3252,30126454484	F-statistic	2,13799558489334
Durbin-Watson stat	0,0543633426515021	Prob(F-statistic)	0,0191281201168358

Model 4:

Dependent Variable: Y_?

Method: Pooled Least Squares

Date: 06/25/07 Time: 01:52

Sample: 1996 2006

Included observations: 11

Cross-sections included: 20

Total pool (balanced) observations: 220

Variable	Coefficient	Std, Error	t-Statistic	Prob,
C	504396,436507362	20295,6118721688	24,852487310276	1,83867673324699e-61
X_?	0,183154673052079	0,127653544885283	1,43477937268935	0,15300262505263
Fixed Effects (Cross)				
ABD--C	-221715,354373123			

ALM--C	2360668,800751
AUS--C	-176431,352617145
AZE--C	-382266,705288528
BEL--C	-227255,573299983
DEN--C	-353787,715407744
ENG--C	524985,607951507
FRA--C	-54011,0150234826
BUL--C	193145,608518199
GUR--C	-377626,708383227
IRA--C	-8882,6784653821
ISR--C	-229328,515292211
ISV--C	-297758,59226637
ITA--C	-286936,923869655
NED--C	150105,771105861
ROM--C	-237540,885918742
RUS--C	595516,133692763
SRY--C	-353336,184973412
UKR--C	-390086,727421368
YUN--C	-227456,989418969
Fixed Effects (Period)	
1996--C	-192724,185601124
1997--C	-149408,315502795
1998--C	-169554,621389085
1999--C	-245427,143566247
2000--C	-131938,763338658
2001--C	-82715,9756664324
2002--C	21374,443017456
2003--C	60962,0205066239
2004--C	225400,567144045
2005--C	368553,002984582
2006--C	295478,971411627

Effects Specification

Cross-section fixed (dummy variables)

Period fixed (dummy variables)

R-squared	0,887996643270418	Mean dependent var	521638,172727273
Adjusted R-squared	0,870218332678421	S,D, dependent var	673394,493544282
S,E, of regression	242591,86619478	Akaike info criterion	27,7660862115169
Sum squared resid	11122803759790,7	Schwarz criterion	28,2442791839574
Log likelihood	-3023,26948326686	F-statistic	49,948314193034
Durbin-Watson stat	0,404312132518441	Prob(F-statistic)	4,10604580570534e-74

Model 5:

Dependent Variable: Y_?

Method: Pooled EGLS (Cross-section random effects)

Date: 06/25/07 Time: 01:52

Sample: 1996 2006

Included observations: 11

Cross-sections included: 20

Total pool (balanced) observations: 220

Swamy and Arora estimator of component variances

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	545197,106129202	139429,786650593	3,9101910662422	0,000123166237917909
X_?	-0,250260686606667	0,15270600196268	-1,6388398844194	0,102688979032313
Random Effects (Cross)				
ABD--C	-241259,037178147			
ALM--C	2278290,36926561			
AUS--C	-199632,453936454			
AZE--C	-219834,978373569			
BEL--C	-250009,844411302			
DEN--C	-369706,172507108			
ENG--C	484958,808621426			
FRA--C	-81146,977728935			
BUL--C	160684,769657998			
GUR--C	-178925,416688143			
IRA--C	-47674,2156763849			
ISR--C	-255953,899860589			
ISV--C	-317267,601675734			
ITA--C	-310014,913297739			
NED--C	119356,199789628			
ROM--C	-270830,566805803			
RUS--C	543221,596830133			
SRY--C	-384503,055654739			
UKR--C	-203703,692033465			
YUN--C	-256048,918292726			

Effects Specification

Cross-section random S,D, / Rho	613024,034841232	0,793663607016903
Idiosyncratic random S,D, / Rho	312569,923280011	0,206336392983097

Weighted Statistics

R-squared	0,0122052514925512	Mean dependent var	79262,9525649807

Adjusted R-squared	0,00767408292141607	S,D, dependent var	313320,122204755
S,E, of regression	312115,584524208	Sum squared resid	21236718106429,6
F-statistic	2,69362114892445	Durbin-Watson stat	0,299085120470324
Prob(F-statistic)	0,102192510762997		

Unweighted Statistics

R-squared	0,0221754294198304	Mean dependent var	521638,172727273
Sum squared resid	97105579043706,2	Durbin-Watson stat	0,0654090779933152

Model 6:

Dependent Variable: Y_?

Method: Pooled EGLS (Period random effects)

Date: 06/25/07 Time: 01:53

Sample: 1996 2006

Included observations: 11

Cross-sections included: 20

Total pool (balanced) observations: 220

Swamy and Arora estimator of component variances

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob,
C	572356,800791401	48032,324562099	11,9160753931745	1,53805681809509e-25
X_?	-0,538771363988721	0,200814357234818	-2,68293249251457	0,00785752646070403
Random Effects (Period)				
1996--C	0			
1997--C	0			
1998--C	0			
1999--C	0			
2000--C	0			
2001--C	0			
2002--C	0			
2003--C	0			
2004--C	0			
2005--C	0			
2006--C	0			

Effects Specification

Period random S,D, / Rho	0	0
Idiosyncratic random S,D, / Rho	654936,632874099	1

Weighted Statistics

R-squared	0,0310910092060306	Mean dependent var	521638,172727273
Adjusted R-squared	0,0266464725510124	S,D, dependent var	673394,493544282
S,E, of regression	664362,123135717	Sum squared resid	96220192683312,7
F-statistic	6,99533193655328	Durbin-Watson stat	0,0716158467017029
Prob(F-statistic)	0,00876689489894364		

Unweighted Statistics

R-squared	0,0310910092060306	Mean dependent var	521638,172727273
Sum squared resid	96220192683312,7	Durbin-Watson stat	0,0716158467017029

Model 7:

Dependent Variable: Y_?

Method: Pooled EGLS (Two-way random effects)

Date: 06/25/07 Time: 01:53

Sample: 1996 2006

Included observations: 11

Cross-sections included: 20

Total pool (balanced) observations: 220

Swamy and Arora estimator of component variances

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob,
C	515607,342910566	149898,716975662	3,4397048441334	0,000697691979123904
X_?	0,0640640042988474	0,130915265078763	0,48935473078945	0,625082592233102
Random Effects (Cross)				
ABD--C	-225472,128200827			
ALM--C	2320106,167111109			
AUS--C	-181542,342737261			
AZE--C	-334346,920558928			
BEL--C	-231861,245495089			
DEN--C	-355547,937795428			
ENG--C	509944,461580521			
FRA--C	-61132,0063288626			
BUL--C	182693,061599336			
GUR--C	-319682,200498388			
IRA--C	-19575,0457753518			
ISR--C	-234992,304360389			
ISV--C	-300935,11717892			
ITA--C	-291184,529232808			
NED--C	140450,825634062			
ROM--C	-244991,424279238			
RUS--C	576543,205645732			

SRY--C	-359329,018059479
UKR--C	-335465,247842504
YUN--C	-233680,253227298
Random Effects (Period)	
1996--C	-148519,061549271
1997--C	-113286,26784888
1998--C	-129396,729374699
1999--C	-190190,501614774
2000--C	-101052,782094153
2001--C	-61541,2680883079
2002--C	20711,6702022878
2003--C	49010,3028328268
2004--C	169200,637953878
2005--C	280976,311244215
2006--C	224087,688336863

Effects Specification

Cross-section random S,D, / Rho	615897,887317124	0,845540175207134
Period random S,D, / Rho	102194,320025031	0,0232793224290449
Idiosyncratic random S,D, / Rho	242591,86619478	0,131180502363821

Weighted Statistics

R-squared	0,00109727197689227	Mean dependent var	60053,27158831
Adjusted R-squared	-0,00348485062871837	S,D, dependent var	254652,753116284
S,E, of regression	255096,080623056	Sum squared resid	14186134256135,3
F-statistic	0,239468052545934	Durbin-Watson stat	0,340812410723369
Prob(F-statistic)	0,625082592233172		

Unweighted Statistics

R-squared	-0,00783351017509173	Mean dependent var	521638,172727273
Sum squared resid	100085699960614	Durbin-Watson stat	0,0630094585301482

Model 8:

Dependent Variable: Y_?

Method: Pooled Least Squares

Date: 06/25/07 Time: 01:53

Sample (adjusted): 1997 2006

Included observations: 10 after adjustments

Cross-sections included: 20

Total pool (balanced) observations: 200

Convergence achieved after 6 iterations

Variable	Coefficient	Std, Error	t-Statistic	Prob,
C	913871,881089707	179766,90962966	5,08364905962052	9,31694946625322e-07
X_?	-0,0598239232362629	0,10738890359904	-0,557077325788038	0,578174391005924
AR(1)	0,887433648242906	0,0400784114250868	22,1424357076045	5,10681615586497e-53
Fixed Effects (Cross)				
ABD--C	-333250,591344448			
ALM--C	3388436,32311169			
AUS--C	-407598,450005943			
AZE--C	-468240,417328664			
BEL--C	-338040,433450268			
DEN--C	-674808,59002547			
ENG--C	960328,692437116			
FRA--C	-99401,5285115714			
BUL--C	666908,386513639			
GUR--C	-334585,701237828			
IRA--C	-22087,9997717903			
ISR--C	-523139,58620838			
ISV--C	-559589,165922325			
ITA--C	-458015,846589592			
NED--C	420496,329941441			
ROM--C	-593285,304485909			
RUS--C	728525,465070081			
SRY--C	-609657,761991966			
UKR--C	-348243,806220034			
YUN--C	-394750,013979778			

Effects Specification

Cross-section fixed (dummy variables)

R-squared	0,949501736025077	Mean dependent var	540547,73
Adjusted R-squared	0,943544075668485	S,D, dependent var	687970,429137098
S,E, of regression	163464,907342204	Akaike info criterion	26,9500504747327
Sum squared resid	4756298115966,38	Schwarz criterion	27,312865385053
Log likelihood	-2673,00504747327	F-statistic	159,374935661526
Durbin-Watson stat	1,80611344225194	Prob(F-statistic)	1,20189024696261e-103

Model 9:

Dependent Variable: Y_?

Method: Pooled Least Squares

Date: 06/25/07 Time: 12:15

Sample (adjusted): 1998 2006

Included observations: 9 after adjustments

Cross-sections included: 20

Total pool (balanced) observations: 180

Convergence achieved after 5 iterations

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob,
C	-514248,276828202	310238,096564022	-1,65759228967574	0,0991711029123877
X_?	-0,0534870463552737	0,101284451531401	-0,528087436388905	0,598100093496288
AR(2)	1,10987398768809	0,0296062896925278	37,4877770640812	4,07901274889449e-86
R-squared	0,889342541650154	Mean dependent var		558531,45
Adjusted R-squared	0,888092174889138	S,D, dependent var		704266,432047851
S,E, of regression	235595,622378912	Akaike info criterion		27,5941475811308
Sum squared resid	9824437619286,88	Schwarz criterion		27,6473635286457
Log likelihood	-2480,47328230178	F-statistic		711,265341801046
Durbin-Watson stat	1,2044317145402	Prob(F-statistic)		2,46769305977111e-85

EK 2: VERİLER

Milliyete Ve Yıllara Göre Seçilmiş Ülkelerden Türkiye'ye Gelen Yıllık Turist Sayısı Ve İlgili Ülkelerin Kişi Başı Milli Gelir(cari fiyatlarla Amerikan Doları cinsinden) Verileri (Kaynak: TÜİK ve IMF veri tabanları)

Ülke	Yıl	İlgili Ülkeden Türkiye'ye Gelen Turist Sayısı	Kişi Başı Milli Gelir
Almanya	1996	2052193	29785,903
Almanya	1997	2284916	26364,177
Almanya	1998	2082147	26667,203
Almanya	1999	1342119	26148,260
Almanya	2000	2218511	23167,939
Almanya	2001	2818395	22957,247
Almanya	2002	3481691	24523,066
Almanya	2003	3305044	29620,500
Almanya	2004	3985140	33262,881
Almanya	2005	4240122	33854,008
Almanya	2006	3762469	35021,653
Rusya Federasyonu	1996	1159104	2647,127
Rusya Federasyonu	1997	965140	2739,827
Rusya Federasyonu	1998	631389	1837,544
Rusya Federasyonu	1999	405425	1333,606
Rusya Federasyonu	2000	668802	1775,131
Rusya Federasyonu	2001	749881	2111,454
Rusya Federasyonu	2002	946494	2382,662
Rusya Federasyonu	2003	1257559	2991,879
Rusya Federasyonu	2004	1603372	4104,700
Rusya Federasyonu	2005	1864682	5348,896
Rusya Federasyonu	2006	1853442	6860,771
İngiltere	1996	664088	20544,824
İngiltere	1997	845406	22781,637
İngiltere	1998	750700	24383,626
İngiltere	1999	704461	24998,784
İngiltere	2000	768107	24542,204
İngiltere	2001	684109	24286,122
İngiltere	2002	1037480	26541,084
İngiltere	2003	1090629	30470,467
İngiltere	2004	1398411	36019,022
İngiltere	2005	1757843	37023,352
İngiltere	2006	1678845	38947,015
Bulgaristan	1996	138384	27009,671

Bulgaristan	1997	218866	24510,658
Bulgaristan	1998	243859	25029,321
Bulgaristan	1999	258434	24841,927
Bulgaristan	2000	379832	22646,859
Bulgaristan	2001	539420	22495,695
Bulgaristan	2002	834070	24405,688
Bulgaristan	2003	1006268	29869,249
Bulgaristan	2004	1310643	34363,340
Bulgaristan	2005	1621704	35712,390
Bulgaristan	2006	1177903	37163,606
Hollanda	1996	203057	26588,903
Hollanda	1997	255528	24242,591
Hollanda	1998	292951	25169,123
Hollanda	1999	203676	25320,931
Hollanda	2000	425591	23341,516
Hollanda	2001	615999	24990,268
Hollanda	2002	873249	27206,574
Hollanda	2003	938483	33240,831
Hollanda	2004	1199474	37418,645
Hollanda	2005	1253885	38617,879
Hollanda	2006	997466	40552,281
İran	1996	378868	1769,708
İran	1997	331701	1745,490
İran	1998	304677	1582,568
İran	1999	351856	1665,663
İran	2000	380670	1509,245
İran	2001	326914	1776,307
İran	2002	432281	1761,398
İran	2003	494977	1989,905
İran	2004	629622	2362,278
İran	2005	957245	2766,857
İran	2006	865942	3465,104
Fransa	1996	233117	26421,290
Fransa	1997	311963	23852,010
Fransa	1998	402326	24573,361
Fransa	1999	256548	24144,441
Fransa	2000	419341	21955,412
Fransa	2001	489163	21947,374
Fransa	2002	522349	23791,581
Fransa	2003	470071	29145,109
Fransa	2004	544917	33048,310
Fransa	2005	701190	33917,670
Fransa	2006	657859	35335,959
Avusturya	1996	226768	29707,927
Avusturya	1997	304603	26226,880
Avusturya	1998	215689	26843,083
Avusturya	1999	125478	26696,380
Avusturya	2000	315039	24262,711
Avusturya	2001	350895	24036,032
Avusturya	2002	377196	25798,974
Avusturya	2003	379814	31510,698

Avusturya	2004	456253	35861,363
Avusturya	2005	486051	37117,055
Avusturya	2006	429708	38865,184
A.B.D	1996	180329	28996,237
A.B.D	1997	223876	30438,610
A.B.D	1998	268041	31689,374
A.B.D	1999	230795	33196,969
A.B.D	2000	295959	34774,091
A.B.D	2001	255845	35505,521
A.B.D	2002	247593	36335,840
A.B.D	2003	222675	37666,379
A.B.D	2004	289290	39863,355
A.B.D	2005	434991	42000,450
A.B.D	2006	532404	44314,783
Belçika	1996	104365	27009,671
Belçika	1997	146840	24510,658
Belçika	1998	174081	25029,321
Belçika	1999	143967	24841,927
Belçika	2000	247636	22646,859
Belçika	2001	302485	22495,695
Belçika	2002	313600	24405,688
Belçika	2003	308043	29869,249
Belçika	2004	426769	34363,340
Belçika	2005	485758	35712,390
Belçika	2006	451426	37163,606
Yunanistan	1996	129653	11580,334
Yunanistan	1997	150198	11237,673
Yunanistan	1998	146165	11236,036
Yunanistan	1999	129288	11511,862
Yunanistan	2000	192670	10612,150
Yunanistan	2001	164930	10822,555
Yunanistan	2002	279751	12265,468
Yunanistan	2003	393399	15882,150
Yunanistan	2004	491298	18867,174
Yunanistan	2005	584784	20326,652
Yunanistan	2006	412819	21925,223
İsrail	1996	228034	18754,603
İsrail	1997	254249	18945,284
İsrail	1998	204586	18642,154
İsrail	1999	168904	18194,766
İsrail	2000	277382	19887,554
İsrail	2001	282757	19088,013
İsrail	2002	270262	17235,155
İsrail	2003	321096	17802,258
İsrail	2004	299944	18559,615
İsrail	2005	393805	19247,888
İsrail	2006	362501	19877,506
Romanya	1996	188767	1565,726
Romanya	1997	338461	1566,908
Romanya	1998	504616	1885,613
Romanya	1999	482361	1608,209

Romanya	2000	263894	1675,647
Romanya	2001	179343	1824,633
Romanya	2002	180106	2088,415
Romanya	2003	185111	2721,457
Romanya	2004	169348	3464,305
Romanya	2005	202623	4539,201
Romanya	2006	245941	5232,487
Gürcistan	1996	116586	655332,000
Gürcistan	1997	175816	770192,000
Gürcistan	1998	189183	800675,000
Gürcistan	1999	183067	627580,000
Gürcistan	2000	179048	685891,000
Gürcistan	2001	163162	731210,000
Gürcistan	2002	161687	776766,000
Gürcistan	2003	167759	919172,000
Gürcistan	2004	235143	1187,837
Gürcistan	2005	367339	1479,824
Gürcistan	2006	549328	1702,365
İtalya	1996	120936	22164,103
İtalya	1997	152214	20985,088
İtalya	1998	161015	21414,562
İtalya	1999	63855	21126,723
İtalya	2000	155827	19332,005
İtalya	2001	215495	19630,737
İtalya	2002	210686	21462,651
İtalya	2003	236918	26343,814
İtalya	2004	319007	29829,710
İtalya	2005	401852	30199,531
İtalya	2006	402573	31350,159
İsveç	1996	156549	30831,030
İsveç	1997	190809	28197,310
İsveç	1998	138684	28220,353
İsveç	1999	98432	28632,620
İsveç	2000	137785	27338,757
İsveç	2001	189852	24916,477
İsveç	2002	203645	27346,759
İsveç	2003	204134	33997,485
İsveç	2004	285032	38949,704
İsveç	2005	405956	39693,638
İsveç	2006	326255	41944,540
Ukrayna	1996	40088	872738,000
Ukrayna	1997	100077	991088,000
Ukrayna	1998	136577	834498,000
Ukrayna	1999	122019	632640,000
Ukrayna	2000	149150	638996,000
Ukrayna	2001	162721	784377,000
Ukrayna	2002	193038	883121,000
Ukrayna	2003	225452	1052,716
Ukrayna	2004	293644	1372,292
Ukrayna	2005	380392	1765,974
Ukrayna	2006	487917	2041,036

Azerbaycan	1996	100060	409191,000
Azerbaycan	1997	82780	505567,000
Azerbaycan	1998	120591	540852,000
Azerbaycan	1999	125895	571507,000
Azerbaycan	2000	178495	652471,000
Azerbaycan	2001	178317	701095,000
Azerbaycan	2002	163114	760215,000
Azerbaycan	2003	192645	880202,000
Azerbaycan	2004	330306	1040,080
Azerbaycan	2005	411652	1492,911
Azerbaycan	2006	380132	2501,157
Danimarka	1996	138403	35132,480
Danimarka	1997	141401	32349,168
Danimarka	1998	89377	32842,625
Danimarka	1999	76830	32776,110
Danimarka	2000	93337	30118,824
Danimarka	2001	117868	30021,167
Danimarka	2002	164642	32492,600
Danimarka	2003	154226	39797,366
Danimarka	2004	215283	45419,053
Danimarka	2005	304620	47984,298
Danimarka	2006	235755	50807,795
Suriye	1996	91503	1215,715
Suriye	1997	99041	1104,857
Suriye	1998	98823	1045,954
Suriye	1999	101558	1059,365
Suriye	2000	121165	1216,952
Suriye	2001	108861	1253,954
Suriye	2002	126428	1323,421
Suriye	2003	154823	1285,141
Suriye	2004	195595	1360,008
Suriye	2005	288626	1464,015
Suriye	2006	277779	1534,491